

บทที่ 2

การปกครองในสมัยอยุธยา

วิไลเลขา ถาวรธนสาร

การปกครองในสมัยอยุธยา

สถาบันกษัตริย์ของไทยในสมัยอยุธยา

ลักษณะสถาบันกษัตริย์

ในสมัยอยุธยา มีการปกครองในรูป *ราชาธิปไตย* (Absolute Monarchy) เช่นเดียวกับสมัยสุโขทัย พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำสูงสุด และมีอำนาจเด็ดขาดแต่พระองค์เดียวในการปกครองทั้งในยามสงบและยามสงคราม ปัจจัยสำคัญที่ทำให้อาณาจักรอยุธยาตลอดจนอาณาจักรอื่น ๆ ในเขตเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในระยะเดียวกันนี้ มีการปกครองในรูปราชาธิปไตย ก็คือ การทำสงครามต่อสู้กันเองในหมู่อาณาจักรทั้งหลายเพื่อขยายอำนาจ¹ ภาวะสงครามโดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่ออาณาจักรเป็นฝ่ายถูกรุกราน กระทบกระเทือนต่อชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนเป็นอย่างมาก ประชาชนจึงต้องการผู้นำและผู้คุ้มครองป้องกันและยินยอมมอบอำนาจเด็ดขาดให้แก่ผู้นำนี้ในการกำหนดมาตรการต่าง ๆ เพื่อคุ้มครองชีวิตพวกเขา

ลักษณะการใช้อำนาจของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา มีวิวัฒนาการแตกต่างไปจากสมัยสุโขทัย หลักฐานในสมัยอยุธยา ระบุว่า พระมหากษัตริย์อยุธยา ทรงยึดหลักการปกครองแบบ *เทวราช* เป็นหลักที่สำคัญที่สุด หลักที่สำคัญรองลงไปคือ *หลักธรรมราช* ส่วนหลักการปกครองแบบพ่อปกครองลูกอยู่ในสมัยสุโขทัย เกือบจะหมดความหมายไปเลยทีเดียว ทั้งนี้เพราะสภาพการณ์ของอาณาจักรอยุธยาไม่เอื้ออำนวยให้พระมหากษัตริย์ปกครองราชรัฐอย่างใกล้ชิดเหมือนในสมัยสุโขทัย อีกต่อไป

ลัทธิเทวราชาในสมัยอาณาจักรอยุธยา

สำหรับอาณาจักรที่ยอมรับนับถือศาสนาพุทธนิกายหินยาน ดังเช่นอาณาจักรพม่าและไทยนั้น แม้พระมหากษัตริย์จะทรงยอมรับลัทธิเทวราชาตามหลักการของพวกพราหมณ์ เพราะทรงปรารถนาจะมีอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ แต่แนวความคิดทางศาสนาพุทธนิกายหินยานก็มีส่วนทำให้หลักการเทวราชาเปลี่ยนแปลงไปบ้าง

ความจริงแล้ว มีหลักฐานปรากฏว่า ลัทธิเทวราชามีปรากฏอยู่ในอาณาจักรสุโขทัยตั้งแต่รัชสมัยของพระมหาธรรมราชาลิไทยแล้ว แต่ยังไม่มียุทธิพลเหนือหลักพ่อปกครองลูกและแบบธรรมราชา ลัทธิเทวราชามีอิทธิพลอย่างมากในราชสำนักของพระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา เพราะเหตุที่ได้รับวัฒนธรรมของเขมรไว้มากกว่าทางสุโขทัย ด้วยเหตุที่พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยาตลอดจนข้าราชการและประชาชนทั้งปวง นับถือศาสนาพุทธนิกายหินยานเป็นหลัก จึงทำให้ต้องมีการเปลี่ยนแปลงหลักการของเทวราชาอย่างเขมรไปบ้าง เพื่อให้สอดคล้องกับแนวความคิดทางศาสนาพุทธ ดังนี้คือ

แม้พระมหากษัตริย์จะทรงยอมรับหลักการของพรหมณ์ กล่าวคือ ให้พรหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธีราชาภิเษก และอัญเชิญ กพเจ้าทางศาสนาพรหมณ์ ดังเช่น พระศิวะ และพระนารายณ์มาสถิตย์ในองค์พระมหากษัตริย์² แต่เทพเจ้าของทางพรหมณ์นี้จะลดหย่อนความสำคัญลงไปมากในความรู้สึกของพระมหากษัตริย์ที่เป็นพุทธ จะเห็นได้ว่า ไม่มีการสร้างวิหารประดิษฐานศิวลึงค์หรือรูปปั้นของพระนารายณ์ขึ้นบนยอดเขาที่ถือว่าเป็นเขาพระสุเมรุ แม้พระมหากษัตริย์จะทรงถือว่า พระองค์เป็นภาคหนึ่งของพระนารายณ์หรือพระศิวะก็ตามที่ จะเห็นหลักฐานได้จากพระนามของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาที่มีพระนามเสมือนนามเทพเจ้าของพรหมณ์ เช่น สมเด็จพระรามาธิบดี (มาจากคำว่า राम ซึ่งเป็นพระนามหนึ่งของพระนารายณ์) สมเด็จพระนารายณ์ ฯลฯ สิ่งที่เป็นข้อแตกต่างเพิ่มเติมเข้ามาในระบบเทวราชาของชาวพุทธนิกายหินยานก็คือ ขณะที่พระมหากษัตริย์ถือว่าเป็นพระศิวะ หรือพระนารายณ์นั้น ก็ทรงถือว่า พระองค์เป็นภาคหนึ่งของสมเด็จพระพุทธเจ้า หรือเป็นพระโพธิสัตว์ ที่จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไปในอนาคตด้วย การที่ทรงประกาศพระองค์เช่นนี้ จะเป็นทางสร้างความนับถือเลื่อมใสและศรัทธาร่วมในหมู่ประชาชนที่เป็นพุทธศาสนิกชนด้วย ด้วยเหตุนี้ พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา จึงทรงเป็นเทพเจ้าสูงสุดที่ทรงรวมอำนาจศักดิ์สิทธิ์ของพระพุทธเจ้าและเทพเจ้าทางศาสนาพรหมณ์ไว้ด้วยกัน นักประวัติศาสตร์จึงมีความเห็นว่า พระมหากษัตริย์ไทยมีพระราชอำนาจเด็ดขาดยิ่งกว่ากษัตริย์เขมรและอินเดีย ซึ่งเป็นเจ้าของลัทธิเสียอีก³ ในอาณาจักรอยุธยาตลอดจนอาณาจักรอื่น ๆ ที่นับถือศาสนาพุทธนิกายหินยาน พระราชวังที่ประทับของพระมหากษัตริย์ คือ ศูนย์กลางของอาณาจักร (แทนที่จะเป็นวิหารประดิษฐานสัญลักษณ์ของเทพเจ้าทางศาสนาพรหมณ์ เหมือนดังในเขมรหรือชวา) และพระมหากษัตริย์คือเทพเจ้าสูงสุดที่ปกครองอาณาจักรในลักษณะเดียวกับที่เทพเจ้าซึ่งประทับบนเขาพระสุเมรุปกครองจักรวาลฉะนั้น อิทธิพลของศาสนาพุทธนิกายหินยานในลัทธิเทวราชาอีกประการหนึ่งก็คือ แนวความคิดเกี่ยวกับ กรรม ความเชื่อทางศาสนาพุทธนั้น มีอยู่ว่า กรรมในอดีตของแต่ละคนที่ได้สะสมมา จะมีผลกำหนดฐานะความเป็นอยู่ของมนุษย์นั้น ถ้าประกอบมาแต่กรรมดีหรือที่เรียกว่าบุญ บุญจะส่งให้อยู่ในฐานะอันสูงส่ง ดังนั้น ผู้ที่อยู่ในตำแหน่งพระมหากษัตริย์ได้ จึงถือกันว่าเป็นผู้ที่มีบุญสะสมมาสูงสุด และบุญบารมีที่ได้สะสมไว้นี้ ทำให้พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ที่ได้ตรัสรู้ต่อไปในอนาคต เหมือนดังที่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสะสมบุญบารมีไว้จนได้ตรัสรู้ เพราะฉะนั้น พระมหากษัตริย์จึงสามารถอ้างพระองค์ว่า ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ หรือเป็นพระพุทธเจ้าได้⁵ การที่ทรงประกาศพระองค์เช่นนี้ จึงพิจารณาได้ว่า เป็นการยกฐานะพระองค์เองตามลัทธิเทวราชาและตามแนวความคิดทางศาสนาพุทธด้วย จะเห็นได้ว่า แนวทางของลัทธิทั้งสองมิได้ขัดแย้งกัน และพระมหากษัตริย์ไทยสามารถที่จะนำมาผสมผสานกันได้เหมาะสมเจาะ

บุญบารมีนี้อาจเสื่อมสูญไปได้ เพราะกรรมดีที่ทำไว้ในอดีตหมดแต่เพียงนั้น และพระมหากษัตริย์มิได้ประกอบกรรมดีเพิ่มเติม พระมหากษัตริย์จะหลุดพ้นไปจากตำแหน่งอันสูงสุดสิ่งนี้จึงเป็นเหตุผลที่ผู้ที่คิดล้มล้างราชบัลลังก์นำมาอธิบายว่า พระมหากษัตริย์พระองค์ก่อนหมด

กำหนดไว้ในกฎหมายเศียรบาลว่า ถ้าจะรับพระราชโองการของพระมหากษัตริย์ ให้ใช้คำ “พระ
พุทธเจ้าค่ะ” ถ้าจะกราบทูลพระมหากษัตริย์ให้ใช้คำว่า “พระพุทธเจ้าขอกราบทูล”¹⁰ ต่อมาคำที่
ข้าราชการและประชาชนทั่วไปจะใช้เรียกตนเองเมื่อต้องกราบทูลต่อพระมหากษัตริย์คือ “ข้า
พระพุทธเจ้า” ซึ่งมีความหมายว่า บุคคลนั้น เป็น “ข้า” หรือผู้รับใช้ของพระพุทธเจ้า หลักฐาน
เหล่านี้แสดงว่า พระมหากษัตริย์ ทรงถือว่าพระองค์เป็นภาคหนึ่งของพระพุทธเจ้า

หลักฐานอีกประการหนึ่งที่แสดงว่า พระมหากษัตริย์ทรงถือว่าพระองค์ว่าเป็นพระพุทธเจ้า
ก็คือ ยศที่ทรงกำหนดขึ้นสำหรับพระราชโอรสที่ประสูติจากอัครมเหสี ในกฎหมายเศียรบาลที่
ตราขึ้นใน พ.ศ. 1901 ในรัชสมัยของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้กำหนดว่า พระราชกุมารที่
ประสูติจากพระอัครมเหสี มียศเป็น สมเด็จพระพุทธเจ้า¹¹ ซึ่งมีความหมายถึง ผู้ที่เป็นเชื้อสาย
ของพระพุทธเจ้านั่นเอง

2. หลักปฏิบัติที่เจ้านาย ขุนนางตลอดจนประชาชนที่ต้องปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์

หลักปฏิบัติเหล่านี้แสดงว่า พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะอันสูงส่งและศักดิ์สิทธิ์ ทรง
มีพระราชอำนาจเด็ดขาด ประชาชนต้องแสดงความเคารพ และยำเกรง ดุจเดียวกับที่แสดงต่อ
เทพเจ้า โองการของพระมหากษัตริย์มีความศักดิ์สิทธิ์เช่นโองการของเทพเจ้าที่ผู้ใดจะขัดขืนมิได้
ระเบียบพิธีการต่าง ๆ ที่แวดล้อมองค์พระมหากษัตริย์มีลักษณะ เคร่งขรม ศักดิ์สิทธิ์ สลับซับซ้อน
ซึ่งเป็นสิ่งที่แยกองค์พระมหากษัตริย์ไว้ให้ห่างไกลและดูเลืกลับน่าเกรงขามสำหรับมนุษย์ปุถุชน
หลักปฏิบัติเหล่านี้ มีดังนี้ เช่น

ก. พระราชโองการของพระมหากษัตริย์ เป็นโองการศักดิ์สิทธิ์ที่ผู้ใดจะขัดขืนมิได้

มีข้อความปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดเก่า ข้อที่ 50 ที่แสดงถึง อำนาจของพระราชโองการ
ของพระมหากษัตริย์ในฐานะเทพเจ้า มีดังนี้

“อนึ่ง แผ่นดินเป็นใหญ่แต่สมเด็จพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุว่า พระมหากษัตริย์เจ้า
นั้น เป็นสมมุติเทวดา จะให้ผู้อย่างใหญ่เป็นผู้น้อย ๆ ผู้น้อยเป็นผู้ใหญ่ก็ได้ ถ้าสมเด็จพระมหากษัตริย์มี
พระราชโองการด้วยกิจสิ่งใด ๆ ก็ดี ดุจดังขวานฟ้า ถึงมาทว่าฝ่าถูกต้องต้นไม้แลภูเขา มีอาจสามารถ
ทนทานได้ ย่อมจะหักทำลายไป ถ้าจะมีพระราชโองการตรัสสั่งให้ห้ามสิ่งใด ก็ขาดเป็นสิทสิ่งนั้น
....”¹²

ใครที่ขัดขวางพระบรมราชโองการ จะได้รับโทษหนัก ซึ่งมีตั้งแต่โทษประหารชีวิตและ
ลดหลั่นไปตามกรณี

ข. ที่ประทับของพระมหากษัตริย์เป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ผู้ใดจะละเมิดมิได้

ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรฯ ได้มีการตรากฎข้อบังคับเกี่ยวกับวิธีการปฏิบัติต่อพระมหา
กษัตริย์ พระราชวังที่ประทับ ตลอดจนกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เกี่ยวกับตำแหน่งฐานะของพระราชวงศ์
ไว้อย่างละเอียด เรียกว่า กฎมณเฑียรบาล กฎมณเฑียรบาลนี้ถือว่า เป็นเอกสารฉบับแรกที่บันทึก
เกี่ยวกับสถานะและพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาแล้วไว้เป็นลายลักษณ์อักษร
สำหรับกฎเกณฑ์เกี่ยวกับพระราชวังที่ประทับนั้นแสดงให้เห็นว่า พระราชวังเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์

บุญบารมีแต่เพียงเท่านั้น⁶ ด้วยความเชื่อเช่นนี้เอง พระมหากษัตริย์จึงมักทรงพยายามประพาศิ
พระองค์อยู่ในหลักธรรมของศาสนาพุทธ เพื่อเป็นการประกอบกรรมดี มีผลให้พระมหากษัตริย์
ของไทยมิได้ทรงใช้อำนาจกดขี่ข่มเหงประชาชน เช่นการเกณฑ์แรงงานอย่างขนาดหนักเหมือน
ดังปรากฏในประวัติศาสตร์ของเขมร ทั้ง ๆ ที่ในทางทฤษฎีแล้ว กษัตริย์ไทยทรงถือว่าอยู่ในฐานะ
เทพเจ้าสูงสุด การประพาศิอยู่ในธรรมของพระมหากษัตริย์นี้จะนำไปกล่าวโดยละเอียดในหัวข้อ
ที่ว่าด้วย ธรรมราชา ต่อไป

นอกจากหลักเกณฑ์ดังกล่าวเบื้องต้นเกี่ยวกับเทวราชาของอยุธยาแล้ว พระมหากษัตริย์ไทย
ในสมัยอยุธยาก็ทรงกำหนดให้มีหลักปฏิบัติต่อพระองค์ในลักษณะคล้ายคลึงกับกษัตริย์แห่งเขมร
ด้วยเช่นกัน นั่นก็คือ ประชาชนต้องปฏิบัติต่อพระองค์ในฐานะเทพเจ้าที่สูงที่สุด มีภาษาโดยเฉพาะที่
ต้องใช้กับพระมหากษัตริย์ และพระญาติวงศ์ และสถานที่ประทับเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ ดังที่
กล่าวแล้วเบื้องต้น

หลักฐานที่แสดงถึงการเป็นเทวราชาของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยา

1. พระนามของพระมหากษัตริย์และคำที่ใช้เรียกพระมหากษัตริย์ตลอดจนพระราชโอรส

พระนามของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยานับแต่สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ตามที่มีหลักฐาน
ปรากฏอยู่ในกฎหมายต่าง ๆ ซึ่งได้รวบรวมในหนังสือกฎหมายตราสามดวงนั้น แสดงให้เห็นว่า
พระมหากษัตริย์ของไทยทรงประกาศพระองค์ว่า เป็นทั้งเทพเจ้าในศาสนาพราหมณ์ เช่น พระ
นารายณ์ หรือพระศิวะ และขณะเดียวกัน ก็ทรงเป็นพระภาคหนึ่งของพระพุทธเจ้าด้วย ดังตัวอย่าง
ต่อไปนี้

ในพระไอยการลักษณะพยาน ได้เอ่ยถึงพระนามของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ได้ว่า-

“พระบาทสมเด็จพระรามาธิบดี ศรีสุนทร บรมนารถบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว”⁷

คำว่า พระรามา มาจากคำว่า พระราม ซึ่งเป็นอีกชื่อหนึ่งของพระนารายณ์ หรือพระวิษณุ
และคำว่า “พระพุทธเจ้าอยู่หัว” ก็มีความหมายถึงสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วย แสดงให้เห็นว่า
สมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ทรงถือว่าพระองค์เป็นทั้งพระนารายณ์และเป็นพระพุทธเจ้าด้วย

พระนามของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ที่ปรากฏในกฎหมายฉะบับ มีดังนี้

“สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีบรมไตรโลกนาถมหามงกุฎเทพมุนีวิสุทธิสุริยวงษ์องค์พุทธางกูร
บรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว”⁸

คำว่า บรมไตรโลกนาถ มีความหมายว่า สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า⁹ ส่วนคำว่า พุทธาง
กูร และ พระพุทธเจ้าอยู่หัว ก็มีความหมายถึงพระพุทธเจ้าเช่นกัน จะเห็นได้ว่า สมเด็จพระบรม
ไตรฯ ทรงถือว่าพระองค์ว่าเป็นทั้งพระนารายณ์และพระพุทธเจ้าเช่นเดียวกับสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1

พระนามของสมเด็จพระเอกาทศรถ ที่ปรากฏในพระไอยการพรมศักดิ์ มีดังต่อไปนี้

“พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถ อิศวร บรมนาถ บรมบพิตร พระพุทธเจ้าอยู่หัว”

คำว่า พระอิสวร เป็นอีกชื่อหนึ่งของพระศิวะ จากหลักฐานนี้แสดงว่า สมเด็จพระเอกา
ทศรถทรงถือว่า พระองค์เป็นภาคหนึ่งของพระศิวะและพระพุทธเจ้า

สำหรับคำพูดที่ข้าราชการและเจ้านายทั้งปวงจะใช้กราบบังคมทูลพระมหากษัตริย์ ได้มี

ต้องมีมาตรการต่าง ๆ กำหนดไว้ให้ราษฎรปฏิบัติตามอย่างเคร่งครัด ทั้งนี้ นอกจากจะเป็นการยกย่องเทิดทูนพระเกียรติยศของพระมหากษัตริย์ซึ่งมีฐานะประดุจเทพเจ้าแล้ว ก็ยังได้ผลในการป้องกันความปลอดภัยให้พระองค์เองด้วย ดังจะยกกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มาเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

ถ้าวิวาทเถียงกันในพระราชวัง มีโทษให้จำคุกไว้ 3 วัน ถ้าด่ากันในพระราชวัง ให้ตีด้วยไม้หวาย 50 ที ถ้าชกตีกัน ให้ปอกเล็บมือผู้นั้นเสียทั้ง 5 นิ้ว ถ้าจับมิดพริ้วอาวุธฟันแทงกันจนมีบาดเจ็บ ให้ปอกเล็บมือผู้นั้นทั้ง 10 นิ้ว จากนั้นจึงให้นำเอาไปสอบสวนพิจารณาลงโทษตามกฎหมายบ้านเมืองต่อไป¹³

ถ้าเป็นขุนนางผู้ใหญ่ ศักดินาตั้งแต่ 10000 จนถึง 800 ไร่ วิวาทชกตีกันในพระราชวัง มีโทษ 1 ใน 4 สถานนี้ คือ ปรับไหมตรีคุณ ปรับไหมทวีคุณ ปรับไหม “ลาหนึ่ง” และให้ภาคทัณฑ์ไว้ ถ้าเป็นขุนนางชั้นผู้น้อย ศักดินาตั้งแต่ 600 ไร่ ถึง 200 ไร่ ชกตีกันในพระราชวัง มีโทษประการใดประการหนึ่ง ดังต่อไปนี้ ทวนด้วยลาดหนึ่ง 20 ที จำคุก 1 เดือน ปลอดจากราชการ ปรับไหมจตุรคุณ ปรับไหมตรีคุณ ปรับไหมทวีคุณ ปรับไหม “ลาหนึ่ง” และให้ภาคทัณฑ์ไว้¹⁴

ผู้ใดใช้เท้าตีประตูดวง ให้ตัดเท้าที่นั้นเสีย เอามือผลักประตูดวงเข้าไปเอง ให้ตีด้วยหวาย 20 ที ผู้ใดปิ่นกำแพงวังชั้นนอกมีโทษถูกตัดเท้า ถ้าปิ่นกำแพงวังชั้นในให้ประหารชีวิต¹⁵

ผู้ใดคบกันกินเหล้าในพระราชวัง มีโทษให้ดื่มเหล้าร้อน ๆ กรอกปาก และนำตัวไปจำคุกไว้ ผู้ใดเล่นว่าขำมพระราชวัง หรือปากก่อนอิฐ ก่อนดินขำมพระราชวัง มีโทษถูกตัดมือ ผู้ใดขำวก่อนอิฐก่อนดินถูกพระที่นั่งที่ประทับ มีโทษถึงตาย¹⁶

ราษฎรผู้ใด ทุ่มซัดพระราชวังด้วย ไม้ ค้อน ก้อนดิน อิฐ หิน ประการใดก็ดี หรือยื้อชักผลักใส่ผู้คนในพระราชวังก็ดี มีโทษ คือ ตัดมือตัดเท้า¹⁷

ชาวต่างประเทศที่อยู่ในกรุงศรีอยุธยาคนหนึ่ง บันทึกไว้ว่า โพรที่ถูกเกณฑ์มาเป็นทหารรักษาวัง เวลาเข้าเวรจะต้องนั่งยองอยู่ ยืนไม่ได้ ถ้ายืนถือว่าละเมิดเขตพระราชฐาน¹⁸

ค. ผู้ใดล่วงละเมิดข้าราชการบริหาร พระสนมกำนัล ตลอดจนช่างหลวง ม้าหลวง และทรัพย์สินของพระมหากษัตริย์ จะได้รับโทษหนัก เพราะถือว่า ละเมิดพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

ในกฎหมายเศียรบาล ได้ระบุไว้ว่า ผู้ใดทำชู้ด้วยแม่พระสนม ให้ฆ่าผู้นั้นเสีย แต่ทอกระยะให้ 13 วัน จึงให้ตาย สำหรับฝ่ายหญิงก็ให้ประหารชีวิตเสียด้วย¹⁹

ผู้ใดเจรจาด้วยสาวใช้ฝ่ายใน หรือจับมือถือแขน โดยฝ่ายหญิงไม่เต็มใจ ให้สักผู้ชายลงไว้ฐานะตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าผู้หญิงเป็นใจให้ทวนหญิงด้วยลาดหนึ่ง 20 ที²⁰

ผู้ใดลักพาพระสนมออกจากวัง ให้ฟันคอและริบทรัพย์สมบัติทั้งปวง บุตรภรรยาผู้นั้นให้สักลงเป็นตะพุ่นหญ้าช้าง ผู้ใดบอกทางให้แก่พระสนมที่หลบหนี ก็ให้ฟันคอริบเรือนผู้นั้นเสียด้วย ส่วนพระสนมให้ประหารชีวิต²¹

ข้างต้น ม้าต้น ของพระมหากษัตริย์ ต้องได้รับการปฏิบัติอย่างเหมาะสมจากประชาชน ผู้ใดบังอาจตีหรือด่าข้างต้น หรือม้าต้น ให้ตัดมือ (ถ้าตี) หรือตัดปาก (ถ้าด่า) ผู้นั้นเสีย

ในกฎหมาย-ลักษณะโจร ซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 บัญญัติไว้ว่า

ผู้ใดบังอาจฟันแทง ช้าง ม้า วัว ควาย ข้าคนของหลวง ซึ่งพระมหากษัตริย์โปรดฯ ให้เลี้ยงรักษาไว้ นั้นถึงตาย ผู้นั้นมีโทษถึงประหารชีวิต ถ้าฟันแทงให้สัตว์ได้รับบาดเจ็บ มีโทษถูกตัดนิ้วมือตัดนิ้วเท้าจนหมดทุกนิ้ว²²

ชาวต่างประเทศที่มาอยู่ในกรุงศรีอยุธยา บันทึกไว้ว่า เครื่องราชูปโภคของพระมหากษัตริย์ ถือเป็นของศักดิ์สิทธิ์ ต้องซ่อนเร้นไว้ไม่ให้ราษฎรเห็น ถ้าใครเห็นจะชี้ชวนกันดูก็ไม่ได้ จะมีโทษถึงตัดนิ้ว²³

๖. พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาจะถือพระองค์ว่าเป็นเทพเจ้าสูงสุด และมีความสำคัญเหนือพระรัตนไตร

มีหลักฐานปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดใหม่ข้อที่ 40 ซึ่งตรขึ้นในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แห่งราชวงศ์จักรีว่า ในสมัยอยุธยานั้น ในการประกอบพระราชพิธีสำคัญ ๆ เช่น พิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา พวกขุนนางทั้งหลาย จะต้องทำความเคารพพระรูปที่เรียกว่า พระเชษฐูปกร ซึ่งเป็นพระรูปปั้นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 และถือเป็นสัญลักษณ์แทนพระราชอำนาจอันศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ทุกพระองค์ด้วยเสียก่อน ต่อจากนั้นจึงจะไปทำความเคารพพระรัตนไตรได้²⁴ ราษฎรสมัยอยุธยาไม่สามารถมองพระมหากษัตริย์ได้ ถ้าพระมหากษัตริย์เสด็จผ่านไปทางใด ราษฎรต้องปิดประตูชานเรือน แต่ในปีหนึ่ง จะมีโอกาสที่ราษฎรสามารถดูพระมหากษัตริย์ได้ คือ เมื่อเสด็จออกไปประกอบพระราชพิธีทางศาสนา พระราชทานนิตยภัต ผ้าไตรจีวรแก่พระภิกษุที่วัดสำคัญ ๆ ในตอนต้นเดือน 6 และเดือน 12 และอีกครั้งก็คือเมื่อเสด็จออกพระราชพิธี “พินน้ำ” ให้น้ำลด แต่พิธีนี้มายกเลิกในสมัยพระนารายณ์²⁵

๗. ภาษาที่ใช้พูดถึงพระมหากษัตริย์ หรือ กราบบังคมทูลต่อพระมหากษัตริย์ ต้องใช้ภาษาพิเศษที่กำหนดขึ้นโดยเฉพาะ เรียกว่า ราชศัพท์

ราชศัพท์ส่วนใหญ่เป็นภาษาเขมร ที่ในราชสำนักเขมรก็ใช้กับพระมหากษัตริย์เช่นกัน เครื่องใช้ต่าง ๆ เครื่องภูษามาลา ตลอดจนอวัยวะร่างกายและการกระทำต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์ จะมีคำกำหนดไว้โดยเฉพาะในกฎมณเฑียรบาล มีข้อบังคับบางตอนที่ว่าด้วยหลักเกณฑ์ในการเรียกเครื่องใช้ และช้างม้าพระที่นั่ง ดังต่อไปนี้

“อนึ่งเครื่องอุปโภค ทั้งปวง พระเจ้าอยู่หัว ให้เรียกว่า

มालา

ภาษา

พระขรรค์

} ชรวง (ทรง) พานหมากเสวย พานน้ำเสวย แป้งชรวง

เครื่องชรวง ช้างที่นั่ง (ที่นั่ง) ม้าที่นั่ง เรือที่นั่ง ราชยาน อภิกรม กันภิกรม บังสุรย์ พັນนิเจียมที่นั่ง ฝ่ายเครื่องบริโภคให้เรียกว่า เข่า (ข้าว) เสวย น้ำเสวย ของเสวย เมืองหมากเสวย”²⁶

คำราชศัพท์นี้มีกำหนดให้ใช้ตลอดไปจนถึงพระบรมวงศานุวงศ์ที่สืบเชื้อสายมาจากพระมหากษัตริย์จนถึงชั้นหม่อมเจ้าด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และประชาชน

เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะเทวราชาแล้ว ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับประชาชนตามหลักการปกครองลูกก็หมดสิ้นไปด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนกลายเป็นแบบเทพเจ้ากับมนุษย์ ซึ่งมนุษย์จะต้องมีความยำเกรงและศรัทธาและปฏิบัติตามโอองการของเทพเจ้า ในขณะที่พระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจสูงสุด และจะแยกพระองค์เองออกจากกลุ่มชน พระมหากษัตริย์จะประทับส่วนใหญ่อยู่ในพระราชวัง ไม่เสด็จออกในที่สาธารณะบ่อยครั้งนัก และเมื่อเวลาเสด็จออก ประชาชนก็อาจจะมองดูพระมหากษัตริย์ได้ แต่จะต้องปิดประตูหน้าต่างบ้านเรือนให้หมดสิ้น ถ้าหลบหลีกไม่ทัน ก็จะต้องหมอบลงกับพื้นดิน และก้มหน้าลงคูดิน ผู้ใดบังอาจแหงนหน้าขึ้นมองพระมหากษัตริย์จะถูกทหารองครักษ์ยิงธนูหรือกระสุนปืนใส่ลูกตาทันที²⁷ พระมหากษัตริย์ทรงถือว่าพระองค์เป็นเจ้าของชีวิตของประชาชนและเป็นเจ้าของแผ่นดินทั้งหมด ประชาชนมีหน้าที่ให้แรงงานถวายต่อพระมหากษัตริย์ตามกำหนดเวลา ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชนจึงห่างเหินไปอย่างมาก พระมหากษัตริย์จะทรงทราบเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของประชาชนโดยผ่านเจ้านายหรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ และในบางครั้งก็โดยทางฎีกาที่ราษฎรร้องเรียนขึ้นมา แต่เหตุการณ์เช่นนี้มิได้ปรากฏบ่อยนัก ความสัมพันธ์ในลักษณะเช่นนี้ นักวิชาการบางส่วนเรียกว่า เป็นความสัมพันธ์แบบ เจ้า-ข้า หรือ นาย-บ่าว

แม้ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์และประชาชนจะเปลี่ยนแปลงไปแล้ว แต่กระนั้นก็ตามพระมหากษัตริย์ก็มิได้ทรงยกเลิกหลักการปกครองแบบเดิมคือแบบพ่อกับลูกเสียทั้งหมด พระองค์ยังคงให้สิทธิแก่ประชาชนในการร้องทุกข์ และยังถือว่า พระมหากษัตริย์ยังมีหน้าที่บำบัดทุกข์บำรุงสุขต่อประชาชนต่อไป แต่ในการร้องทุกข์นี้ ในการปฏิบัติจริง ๆ ราษฎรมีอาจทำได้ อย่างเสรีอย่างแต่ก่อน เพราะการเสนอเรื่องร้องทุกข์ราษฎรจะต้องทำเป็นขั้นตอนโดยผ่านเจ้านาย และขุนนางที่เป็นผู้บังคับบัญชาตามลำดับชั้น และกว่าจะถึงพระมหากษัตริย์ เรื่องก็อาจถูกเก็บเสียกลางทาง หากว่าการร้องทุกข์นั้นจะมีผลกระทบกระเทือนต่อเจ้านายและขุนนางเข้า²⁸

สาเหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงรับเอาการปกครองในรูปเทวราชามาใช้

1. การปกครองในรูปเทวราชา เป็นการนำเอาอิทธิพลของศาสนามาเสริมสร้างพระราชอำนาจและเสถียรภาพของพระมหากษัตริย์ให้สูงส่งขึ้นอย่างมากมาย พระมหากษัตริย์จึงทรงปรารถนาที่จะได้มีพระราชอำนาจอันเด็ดขาดนั้น เพื่อจัดการปกครองอาณาจักรได้อย่างมีประสิทธิภาพ สถานการณ์ต่าง ๆ ในสมัยอาณาจักรอยุธยาทำให้ระบบการปกครองที่ผู้นำหรือพระมหากษัตริย์มีอำนาจสูงสุดและเด็ดขาดเป็นสิ่งจำเป็น ทั้งนี้เพราะอาณาจักรได้ขยายออกไปอย่างมากมาย ที่สำคัญก็คือได้รวมเอาอาณาจักรสุโขทัยเข้ามาไว้ในอำนาจ และยังทำสงครามขยายอิทธิพลไปในดินแดนเขมร ขณะเดียวกันประชาชนก็กระเจายกกันอยู่ตามดินแดนที่กว้างขวางโดยทั่วไป การควบคุมบังคับบัญชาและนำแรงงานมาใช้ในยามจำเป็นนั้น จำต้องใช้อำนาจบัญชาการอย่างเข้มงวด ด้วยเหตุนี้จึงมีนักประวัติศาสตร์แสดงความคิดเห็นได้ว่า ลัทธิเทวราชา ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะเทพเจ้า และมีอำนาจอันยิ่งใหญ่และลึกลับ ซึ่งช่วยส่งเสริมให้พระราชอำนาจของ

พระองค์สูงส่งขึ้น และพระราชอำนาจนี้ เป็นสิ่งจำเป็นยิ่งในการปกครองดินแดนซึ่งประชกรมีลักษณะความเป็นอยู่แตกต่างและกระจายกันอยู่ทั่วไป²⁹

2. ลัทธิเทวราช ไม่ขัดต่อหลักการปกครองของไทยมาแต่โบราณ หลักการปกครองของไทยในสมัยสุโขทัยนั้น แม้พระมหากษัตริย์จะทรงมีฐานะเปรียบเสมือนบิดาของประชาชนและมีความใกล้ชิดกับประชาชน แต่พระองค์ก็ทรงมีพระราชอำนาจเหนือประชาชนโดยเด็ดขาด การรับเอาลัทธิเทวราชนี้เข้ามาเป็นการเสริมสร้างอำนาจเด็ดขาดนี้ให้ทวีขึ้นนั่นเอง

3. ลัทธิเทวราชที่ยกสถานะของพระมหากษัตริย์ให้เป็นเทพเจ้าโดยพระราชพิธีราชาภิเษกนี้สามารถใช้เป็นเหตุผลเพื่อสร้างความชอบธรรม (justification) ในการขึ้นครองราชย์ของกษัตริย์³⁰ (ซึ่งมีเป็นจำนวนมากที่ทรงขึ้นครองราชสมบัติโดยวิธียึดอำนาจ)

เกือบตลอดสมัยอยุธยา ยกเว้นในบางรัชกาล จะมีปัญหาการสืบราชสมบัติอยู่เป็นประจำ ทั้งนี้อาจจะเนื่องมาจากสาเหตุที่ได้มีการระบุตำแหน่งรัชทายาทเอาไว้อย่างแน่นอน พระมหากษัตริย์ที่อ่อนแอหรือยังเยาว์พระชันษา จะถูกเจ้านายหรือขุนนางที่เข้มแข็งกว่า กำจัดออกจากราชสมบัติ และผู้กำจัดนั้นขึ้นเป็นพระมหากษัตริย์แทนที่ ไม่ว่าบุคคลนั้นจะได้เป็นพระมหากษัตริย์อย่างชอบธรรมหรือได้มาด้วยการรัฐประหาร ภายหลังจากที่ได้ผ่านพระราชพิธีราชาภิเษกแล้ว การเป็นพระมหากษัตริย์ของบุคคลนั้นก็เป็นที่ยอมรับในหมู่เจ้านาย ขุนนาง และประชาชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งในหมู่ประชาชน ทั้งนี้เพราะพวกเขามีความเชื่อว่า ใครก็ตามที่ได้เป็นพระมหากษัตริย์เป็นผู้ที่ได้สะสมบุญบารมีมาอย่างมากมาย และผู้ที่ถูกปลดออกจากพระราชบัลลังก์ไปนั้น เพราะหมดกรรมดีที่ได้สะสมไว้ ถ้าพระมหากษัตริย์ผ่านพระราชพิธีราชาภิเษกแล้ว ก็ยิ่งทำให้เชื่อมากขึ้น เพราะพระราชพิธีราชาภิเษกเป็นพิธีทางศาสนาด้วย แสดงว่า บรรดาเทพเจ้าทั้งหลายยอมรับให้พระมหากษัตริย์พระองค์นั้นอยู่ในตำแหน่งได้ และเทพเจ้าจะไม่ยอมรับคนที่ไม่ได้มาเป็นกษัตริย์อย่างแน่นอน เมื่อพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นอยู่ในฐานะเทพเจ้าตามระบบเทวราช อำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของพระองค์ก็เป็นสิ่งที่ถูกต้องและเด็ดขาด และเป็นที่ยอมรับในความรู้สึกรับประชาชนโดยปราศจากปัญหาใด ๆ ด้วยเหตุนี้ ระบบเทวราชและพระราชพิธีราชาภิเษกจึงเป็นเครื่องเสริมอำนาจและสร้างความชอบธรรมในการครองราชย์ของพระมหากษัตริย์ไม่ว่าพระองค์จะขึ้นครองราชย์ด้วยวิธีใด

หลักธรรมราชาในสมัยอยุธยา

หลักฐานที่แสดงว่า พระมหากษัตริย์ไทยสมัยอยุธยา ทรงรับหลักการของธรรมราชามาปฏิบัติปรากฏในหนังสือกฎหมายตราสามดวงว่า ถ้อยคำที่ต่อท้ายพระนามของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยามักเป็นถ้อยคำที่ยกย่องพระเกียรติคุณและสิ่งสำคัญที่จะต้องเน้นไว้ก็คือ พระองค์อยู่ในทศพิธราชธรรม ดังปรากฏในกฎมณเฑียรบาลและในพระไอยการพระมศักดิ์ เมื่อกล่าวถึงพระนามของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ สมเด็จพระเอกาทศรถไว้ดังนี้

“สมเด็จพระเจ้ารามาริบัติบรมไตรโลกนารถมหมงกุฏ เทพมนุษย์วิสุทิสริยวงษ์อาด พุทธางกูร บรมบพิตรพระพุทเจ้าอยู่หัว ทรงทศพิธราชธรรม...”³¹

“พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถธิศวรบรมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัว . ผู้ทรงทศพิธราชธรรม
อนันตสมภาราติเรกเอกอุดมบรมพุทธานุการ จุลจักรพรรดิ ธรรมิกกราชาธิราช....”³²

ในพระไอยการอาญาหลวง มีข้อความที่ระบุถึงจุดมุ่งหมายในการปกครองแผ่นดินของ
พระบาทสมเด็จพระเอกาทศรถไว้ดังนี้

“...พระองค์ตั้งพระไทยบำเพ็ญ พระทานบารมีปราธุนาพระโพธิญาณ จะข้ามสรรพสัตว์
ให้พ้นสงสารไทยอบายทุกข์ จะให้มีสุขแก่ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินในขอบขัณฑสีมาอาณาเขต มิให้มีผู้กั้น
ไขกรุกรายบาด ช่มเหงตรันพื้นแพงล่วงเกินกันได้....”³³

ข้อความมีอีกตอนหนึ่งในพระไอยการอาญาหลวง แสดงให้เห็นนโยบายของพระมหากษัตริย์
ในสมัยอยุธยาที่จะช่วยปกป้องคุ้มครองประชาชนให้มีความสุขตามหลักของธรรมราชาดังต่อไปนี้

“32. มาตราหนึ่ง ไพร่ฟ้าอันอาศัยอยู่ในเสมาอาณาเขตจังหวัดเมืองใหญ่เมืองน้อย ใน
ถิ่นถนบ้านนอกขอบชนบท ท่านให้เขาอยู่สุขเย็นใจเขา ท่านมิให้อูกอจ้แก่เขาเลย แม้คนผู้ใดทำ
อูกอจ้แก่เขา แลทนงศักดิ์ว่าตนมียศศักดิ์ เหน (เห็น) ว่าเขามั่งมี ใส่กล (ใส่ร้าย) ว่าเขาผิด
เอาเขามาจำไว้ แลริบราชบาด เอาสิ่งสินข้าคนเขาก็ดี....ท่านให้ลงโทษ 6 สถาน”³⁴

ในสมัยอยุธยา หลักการที่ 2 คือ หลักเทวราชามีความสำคัญมากกว่าหลักที่ 1 และที่ 3³⁵
พระมหากษัตริย์ทรงเน้นฐานะและอำนาจของพระองค์ที่เสมือนหนึ่งเทพเจ้าสูงสุดมากกว่าที่จะ
เน้นบทบาทของบิดาหรือธรรมราชา ลักษณะการปกครองแบบพ่อกับลูก เสื่อมความสำคัญลง
ไปอย่างมากมาย แม้จะมีร่องรอยเหลืออยู่ ดังเช่นให้ประชาชนถวายฎีกาได้ก็ตาม ส่วนหลักธรรมราชา
แม้จะมีการให้ความสำคัญอยู่ไม่น้อยดังปรากฏหลักฐานอยู่ในกฎหมายต่าง ๆ ที่ใช้ในสมัยอยุธยา
แต่พระมหากษัตริย์บางรัชกาลก็ได้เอาพระทัยใส่ที่จะปฏิบัติตามธรรมสำหรับพระราชาอย่าง
จริงจัง เพราะพระมหากษัตริย์ทรงอยู่เหนือกฎเกณฑ์ทั้งปวง พระองค์จะเลือกปฏิบัติแนวทางใด ก็
สุดแล้วแต่พระทัยปรารถนา โดยทั่ว ๆ ไปแล้ว หลักธรรมราชาจึงมีความสำคัญเป็นรองหลักเทว
ราชาในสมัยอยุธยา หลักธรรมราชาจะได้รับความสำคัญและพระมหากษัตริย์จะยึดถือปฏิบัติอย่าง
เคร่งครัดในสมัยรัตนโกสินทร์ ต่อมา

ในสมัยอยุธยา แม้หลักธรรมราชาจะมีความสำคัญเป็นรองเทวราชา แต่อิทธิพลของหลัก
ธรรมราชาก็มีส่วนเปลี่ยนแปลงความเป็นเทวราชาของพระมหากษัตริย์ไทยในสมัยอยุธยา หลัก
ธรรมของธรรมราชามีส่วนกำหนดขอบเขตอำนาจของเทวราชาซึ่งตามทฤษฎีแล้วมีอยู่อย่างมากมาย
และไม่มีสิ่งใดจะมาขัดขวางได้ ธรรมสำหรับพระราชามีลักษณะเป็นกฎเกณฑ์และเป็นกฎหมาย
สำหรับกษัตริย์ และบุคคลทั่วไปมองพระมหากษัตริย์ในฐานะเป็นผู้รักษากฎเกณฑ์หรือกฎหมายนี้
พระองค์เป็นสัญลักษณ์ซึ่งความถูกต้องเป็นศูนย์รวมของกฎแห่งธรรม³⁶ ด้วยเหตุนี้ พระมหา
กษัตริย์ในสมัยอยุธยา แม้จะถือว่าพระองค์เป็นเทพเจ้าที่มีอำนาจสูงสุด แต่ส่วนใหญ่ก็ทรงใช้
พระราชอำนาจอย่างมีขอบเขต ไม่ปรากฏว่ามีกรกดขี่ข่มเหงราษฎรให้ได้รับความเดือดร้อนอย่าง
หนัก เหมือนดังที่ปรากฏในอาณาจักรเขมร ที่พระมหากษัตริย์ได้เกณฑ์แรงงานประชาชนมาใช้
อย่างมากมายในการสร้างปราสาท จนต้องสูญเสียชีวิตไปเป็นจำนวนนับไม่ถ้วน

เสถียรภาพของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา

แม้พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาจะทรงอยู่ในสถานะอันสูงส่งจตุเทพเจ้า แต่พระสถานะอันนี้ไม่สามารถประกันความมั่นคงปลอดภัยให้แก่พระมหากษัตริย์ทุกกรณีไป จึงปรากฏว่ามีการแย่งชิงราชสมบัติและกำจัดพระมหากษัตริย์ที่อ่อนแอหรือทรงพระเยาว์อยู่หลายต่อหลายครั้ง โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในสมัยอยุธยาตอนปลาย เหตุร้ายจะปรากฏอยู่เกือบจะทุกครั้งที่มีการผดเปลี่ยนแผ่นดินใหม่ การแย่งชิงราชสมบัติกันนี้ ก่อให้เกิดการต่อสู้ฆ่าฟันพรรคพวกบริวารของแต่ละฝ่ายอย่างมากมาย เป็นเหตุให้กรุงศรีอยุธยาอ่อนแอไม่สามารถต้านทานการคุกคามของพม่าได้ บุคคลที่อยู่ในฐานะที่จะเป็นคู่แข่งอำนาจจากพระมหากษัตริย์ หรือชิงอำนาจเพื่อที่จะเป็นพระมหากษัตริย์คือ พวกเจ้านายชั้นสูงที่มีขุนนางเป็นบริวาร และอาจมีบางครั้งที่ขุนนางเป็นผู้ยึดอำนาจเสียเอง ดังนั้น จะเห็นได้ว่า แม้พระมหากษัตริย์จะได้รับการยกย่องเป็นเทพเจ้าแต่ในทางปฏิบัติพระมหากษัตริย์ผู้ที่อยู่ในอำนาจได้อย่างแท้จริงก็คือผู้ที่มีกำลังความสามารถนั่นเอง

ต่อไปนี้จะขอยกเหตุการณ์การแย่งชิงอำนาจเพื่อเป็นกษัตริย์ในสมัยอยุธยา มาให้ดูเป็นตัวอย่างดังต่อไปนี้

พ.ศ. 1913 สมเด็จพระรามาเมศวร พระราชโอรสของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ซึ่งได้ราชสมบัติต่อจากพระราชบิดา ได้ถูกสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 1 หรือ ขุนหลวงพะงั่ว ผู้ปกครองเมืองสุพรรณบุรี ในฐานะเมืองลูกหลวงของอยุธยา เข้ายึดอำนาจได้สำเร็จ ขุนหลวงพะงั่วมีศักดิ์เป็นพระปิตุลาของสมเด็จพระรามาเมศวร ด้วยเหตุนี้ ขุนหลวงพะงั่วจึงไม่กำจัดพระรามาเมศวร แต่ได้ส่งให้ไปปกครองที่เมืองลพบุรี

พ.ศ. 1931 พระเจ้าทองลัน พระราชโอรสสมเด็จพระบรมราชาที่ 1 ผู้มีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา ได้รับราชสมบัติต่อจากพระบิดาได้เพียง 7 วัน พระรามาเมศวรยกกำลังมาจากเมืองลพบุรีกำจัดพระเจ้าทองลันเสีย และขึ้นครองราชสมบัติเป็นครั้งที่ 2

พ.ศ. 1952 สมเด็จพระรามาราชา ซึ่งได้ครองราชสมบัติจากพระรามาเมศวร ถูกพระอินทราชาผู้ครองเมืองสุพรรณบุรีผู้ได้รับการสนับสนุนจากพระยาเสนาบดี หรือ “เจ้าเสนาบดี” ยกกำลังมายึดอำนาจได้สำเร็จ พระอินทราชาได้เป็นพระมหากษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระนครินทราชาธิราช ส่วนพระรามาราชาถูกส่งไปครองเมืองปทาจาม

พ.ศ. 2077 พระรัชฎาธิราช ผู้มีพระชนม์เพียง 5 พรรษา ถูกพระชัยราชาเจ้านายเชื้อสายราชวงศ์อู่ทองจับสำเร็จโทษ และพระชัยราชาทรงเป็นกษัตริย์ต่อมา

พ.ศ. 2091 พระยอดฟ้าหรือพระแก้วฟ้า พระราชโอรสของสมเด็จพระชัยราชา ได้ขึ้นครองราชย์ต่อจากพระราชบิดา ใน พ.ศ. 2089 เมื่อมีพระชนม์เพียง 11 พรรษา ในพ.ศ. 2091 ถูกขุนวรวงศาธิราช จับปลงพระชนม์เสีย และขุนวรวงศาธิราชตั้งตนเป็นกษัตริย์

พ.ศ. 2091 ขุนวรวงศาธิราช ตั้งตนเป็นกษัตริย์ได้ 42 วันถูกกลุ่มขุนนาง อันมีขุนพิเรนทรเทพเป็นผู้นำ กำจัดเสียได้ ขุนพิเรนทรเทพสนับสนุนให้พระอนุชาของพระชัยราชา คือ พระมหาจักรพรรดิขึ้นเป็นกษัตริย์แทน

พ.ศ. 2135 พระศรีเสาวภาคย์ พระราชโอรสของสมเด็จพระเอกาทศรถ ซึ่งได้ครองราชสมบัติต่อจากพระราชบิดาในปีนั้น ได้ถูกพระศรีสิน พระอนุชาต่างมารดาจับสำเร็จโทษ แล้วพระศรีสิน ขึ้นครองราชย์แทน ทรงพระนามว่า พระเจ้าทรงธรรม

พ.ศ. 2172 สมเด็จพระเชษฐาธิราช พระราชโอรสพระเจ้าทรงธรรม ถูกพระยากลาโหมสุริยวงศ์ สมุหพระกลาโหมจับสำเร็จโทษเสีย และยกพระอาทิตย์วงศ์พระอนุชาของสมเด็จพระเชษฐาธิราชให้ขึ้นครองราชย์แทน

พ.ศ. 2172 พระยากลาโหมสุริยวงศ์ จับพระอาทิตย์วงศ์สำเร็จโทษอีก และพระยากลาโหมฯ ตั้งตนเป็นกษัตริย์ทรงพระนามว่า สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง

พ.ศ. 2199 สมเด็จพระเจ้าฟ้าไชยพระราชโอรสของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ครองราชย์ได้เพียง 3 - 4 วัน ก็ถูกปลงพระชนม์ โดยพระเจ้าอา คือ พระสุธรรมราชา และพระอนุชาคือ พระนารายณ์ และพระสุธรรมราชาขึ้นเป็นกษัตริย์แทน

พ.ศ. 2199 พระศรีสุธรรมราชา ถูกพระนารายณ์จับสำเร็จโทษอีก และพระนารายณ์ขึ้นครองราชสมบัติแทน

สาเหตุที่พระมหากษัตริย์ผู้อ่อนแอหรือทรงพระเยาว์ถูกแย่งชิงอำนาจและถูกกำจัดลงได้นี้ มาจากปัจจัยต่างๆ ดังนี้ คือ

1. ไม่มีกฎหมายบัญญัติไว้ถึงตำแหน่งรัชทายาทอย่างแน่ชัด³⁷ แม้ในกฎหมายตราสามดวงจะมีการระบุถึงยศต่างๆ ของพระราชโอรสของพระมหากษัตริย์ไว้ และถือว่า พระราชโอรสที่ประสูติจากพระอัครมเหสีมียศสูงสุดคือ สมเด็จพระหน่อพระพุทธเจ้า แต่ก็มีได้ระบุแน่ชัดว่าเป็นองค์รัชทายาทในพระโอวาทตำแหน่งนาพลเรือนกำหนดว่า สมเด็จพระราชโอรสหรือพระราชอนุชาที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระมหาอุปราช หรือที่เรียกกันต่อมาว่า วังหน้า มีศักดินาสูงสุด คือ 100,000 ไร่ แต่มีได้ระบุไว้เช่นกันว่า พระมหาอุปราชคือองค์รัชทายาท³⁸ จริงอยู่ แม้โดยความเป็นจริง ผู้ที่ได้สืบราชสมบัติมักเป็นพระราชโอรสองค์ใหญ่ที่ได้รับการสถาปนาเป็นพระมหาอุปราช หรือบางทีก็ได้แก่พระราชอนุชาที่เป็นพระมหาอุปราช แต่การขึ้นครองราชสมบัติไม่ได้มีกฎหมายรับรองไว้อย่างเป็นทางการ กล่าวได้ว่า ไม่มีผู้ใดได้รับอภิสิทธิ์และเกียรติยศของการเป็นรัชทายาทที่มีการรับรองอย่างเป็นทางการ และเมื่อได้ขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็เป็นที่ยอมรับว่าทรงมีสิทธิอันชอบธรรมที่จะดำรงตำแหน่งนี้แต่เพียงผู้เดียวในอาณาจักร ผู้ใดมายื้อแย่งตำแหน่งนี้ ผู้ยื้อแย่งก็ไม่มีสิทธิอันใด ด้วยเหตุนี้จึงเปิดโอกาสให้ผู้ที่มีกำลังอำนาจกำจัดคู่แข่งแล้วขึ้นครองราชสมบัติ และแสวงหาสิทธิอันชอบธรรมในการดำรงตำแหน่งพระมหากษัตริย์ได้จากพระราชพิธีราชาภิเษก ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ความชอบธรรมในการขึ้นครองราชสมบัติจะตกแก่ผู้มีอำนาจและความสามารถที่จะก้าวไปสู่ตำแหน่งนี้ ไม่ว่าจะด้วยวิธีใด และเมื่อขึ้นครองราชสมบัติและผ่านพิธีราชาภิเษกอันถูกต้องแล้ว พระราชอำนาจและพระเกียรติก็จะไม่ถูกกระทบกระเทือนด้วยการกระทำในอดีตด้วย

2. สาเหตุอีกประการหนึ่งก็คือ ประชาชนในอยุธยายอมรับสถาบันกษัตริย์มากกว่าบุคคล หมายความว่า ใครก็ตามที่เข้ามาดำรงตำแหน่งกษัตริย์ ไม่ว่าจะมาด้วยวิธีการใด พวกเขาที่ยอมรับ

ทั้งนี้โดยมีความเชื่อว่า ผู้ที่ได้เป็นกษัตริย์นั้น เป็นผู้มี “บุญ” สูงสุด และอำนาจสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทั้งหลายคงไม่ปล่อยให้ผู้ที่ไม่สมควรได้เข้าดำรงตำแหน่งอันสูงส่งนี้ เพราะฉะนั้น ผู้ที่ยึดอำนาจ ทั้งหลายและกระทำได้สำเร็จก็ไม่ต้องกังวลว่า ประชาชนจะต่อต้าน อีกประการหนึ่ง การปกครองใน รูปเทวราชานี้ได้สร้างความห่างเหินระหว่างพระมหากษัตริย์และประชาชนอย่างมากมาย ประชาชน จะดำรงชีวิตส่วนของตนไป และเสียดายที่ตลอดจนให้แรงงานตามหน้าที่โดยมิได้สนใจความเป็น ไปของพระมหากษัตริย์ ตลอดสมัยอยุธยา ประชาชนไม่เคยมีส่วนเกี่ยวข้องกับการยึดอำนาจพระ มหากษัตริย์ การเปลี่ยนแปลงจะมีอย่างไรก็ตาม ในที่สุด เมื่อผู้ใดเป็นฝ่ายชนะได้เป็นพระมหา กษัตริย์ ประชาชนก็พร้อมที่จะยอมรับผู้นั้น

3. นักประวัติศาสตร์ส่วนหนึ่งมีความเห็นว่า หลักของเทวราชานี้แม้จะมีส่วนช่วยยกฐานะ และอำนาจของพระมหากษัตริย์ให้สูงส่ง แต่ในขณะเดียวกัน ก็มีผลล่อใจให้ผู้มีความสามารถ คิดแย่งราชบัลลังค์ด้วย เพราะเทวราชาเป็นเครื่องมือให้ความชอบธรรมในการเป็นกษัตริย์ทาง หนึ่ง ไม่ว่าบุคคลนั้นจะขึ้นครองราชย์ด้วยวิธีใด ลัทธิเทวราชาจะใช้เป็นเหตุผลสร้างความชอบ ธรรมได้อย่างไร ได้อธิบายไว้ข้างต้นแล้ว (โปรดพลิกไปดูในหัวข้อที่ว่าด้วยสาเหตุที่พระมหากษัตริย์ ทรงรับเอาการปกครองแบบเทวราชามาใช้ ข้อที่ 3) นอกจากนี้ การที่ให้ความสำคัญแก่พระราชวัง หรือบัลลังค์ที่ประทับว่า คือ เขาพระสุเมรุแห่งอามนาจักรของมนุษย์ ผู้ใดได้ครอบครองเขาพระ สุเมรุหรือบัลลังค์ ผู้นั้น ก็จะมีฐานะเป็นเทพเจ้าสูงสุด และมีสิทธิในการปกครองอาณาจักรด้วย นี่เป็นสิ่งที่ทำให้การแย่งชิงราชสมบัติได้ง่ายดายขึ้น เพราะการแย่งชิงราชสมบัติ และการได้ขึ้นครอง ราชย์นั้น จะทำได้เพียงแต่สามารถยึดพระราชวังหรือพระราชบัลลังค์ที่ประทับไว้เท่านั้น การยึด พระราชวังได้ มีความหมายว่ายึดอาณาจักรได้ทั้งหมดด้วย เพราะราชวังคือศูนย์กลางและตัวแทน ของอาณาจักรทั้งหมด⁴⁰

วิธีการเสริมสร้างอำนาจและความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา

เนื่องจากเสถียรภาพของพระมหากษัตริย์อาจไม่มั่นคงได้เพราะการกบฏดังกล่าวแล้ว พระ มหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาจึงได้ทรงหาวิธีการต่าง ๆ ที่จะช่วยเสริมสร้างอำนาจและประกันความ ปลอดภัยของพระองค์ไว้หลายประการด้วยกัน ดังต่อไปนี้คือ

1. ทรงใช้อิทธิพลของศาสนาช่วยเสริมสร้างพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ การใช้ อิทธิพลของศาสนาช่วยเสริมสร้างพระราชอำนาจและประกันความมั่นคงปลอดภัยของพระมหา กษัตริย์นี้ เห็นตัวอย่างได้จากการที่พระมหากษัตริย์ทรงรับลัทธิเทวราชาและทรงให้มีการประกอบ พระราชพิธีราชาภิเษกนั่นเอง หลักการของเทวราชาก็คือการถ่ายทอดแรงศรัทธา ความนับถือ เลื่อมใส ความศรัทธา ความจงรักภักดีที่มีมนุษย์มีต่อเทพเจ้าในศาสนาของตนมาสู่พระมหากษัตริย์ ด้วย ประชาชนจะมีความรู้สึกดังกล่าวข้างต้นต่อพระมหากษัตริย์ของพวกเขา ความรู้สึกเช่นนี้ จะเสริมสร้างให้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์สูงส่งขึ้น และการคิดร้ายต่อพระองค์ก็จะ น้อยลงด้วย ส่วนการประกอบพระราชพิธีราชาภิเษกก็คือ การประกาศความเป็นเทพเจ้าของ พระมหากษัตริย์ออกมาในรูปแบบที่จะมองเห็นด้วยตาและรู้สึกได้จากบรรยากาศความเคร่งขรึม และศักดิ์สิทธิ์ของพิธีนั้น แต่ได้กล่าวมาแล้วว่าสถานะของเทวราชามีอาจประกันความมั่นคงปลอดภัย

ของพระมหากษัตริย์ได้ในทุกกรณี ในหมู่เจ้านายและขุนนางที่แวดล้อมใกล้ชิดพระมหากษัตริย์
อยู่นั้น พวกเขาเห็นว่า ความศักดิ์สิทธิ์และสูงส่งของเทวะในบางครั้งก็มีอำนาจต่อกำลังอำนาจ
ของอาวุธและผู้คนที่เขาถืออยู่ในมือได้ ด้วยเหตุนี้ พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงมีวิธีการเสริมสร้าง
อำนาจของพระองค์วิธีอื่น ๆ อีก

การใช้อำนาจทางศาสนาช่วยเสริมสร้างอำนาจของพระมหากษัตริย์อีกประการหนึ่งก็คือ
การจัดให้มีพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา หรือ พิธีดื่มน้ำสาบานตน หลักสำคัญของพระราช
พิธีนี้ก็คือ บรรดาเจ้านายและขุนนางทุกคนในแต่ละปีจะต้องถวายสัตย์สาบานต่อพระมหากษัตริย์
ว่าจะจงรักภักดีต่อพระองค์ ในพระราชพิธีถวายสัตย์สาบานนี้เมื่อเจ้านายและขุนนางกล่าวคำปฏิญาณ
ตนแล้วทุกคนจะต้องดื่มน้ำศักดิ์สิทธิ์ในพระราชพิธีที่มีอาวุธต่าง ๆ แห่อยู่ และสิ่งสำคัญที่จะขาด
เสียมิได้ก็คือ ก่อนจะเริ่มกล่าวคำสาบาน จะมีการอัญเชิญเทพเจ้าต่าง ๆ รวมทั้งเทพเจ้าทางศาสนา
พราหมณ์ เช่น พระศิวะ พระนารายณ์ และพระพรหม มาสถิตย์อยู่เป็นสักขีพยาน การอัญเชิญ
นี้ กระทำโดยการอ่านโองการ ในสมัยอยุธยา มีความเชื่อกันว่า ถ้าเจ้านายและขุนนางผู้ใดคิดร้าย
ต่อพระมหากษัตริย์ ภายหลังการสาบานตัวนี้แล้ว อำนาจความศักดิ์สิทธิ์ทั้งหลายของเทพเจ้าจะ
บันดาลให้น้ำที่เข่าอาวุธที่ทุกคนดื่มน้ำนั้นมียาพิษผู้กบฏให้ถึงแก่ความตายด้วยอาการทรมาณ
การทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยานี้ มีหลักฐานว่า ในปีหนึ่ง ๆ กระทำ 2 ครั้ง และยังมีครั้งพิเศษคือ
ในวาระที่พระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ได้ขึ้นครองราชย์ ก็ต้องมีการดื่มน้ำถวายเป็นกรณีพิเศษ
ภายหลังพระราชพิธีราชาภิเษกแล้ว เจ้านายและขุนนางผู้ใดไม่มาดื่มน้ำถวาย มีความผิดฐานเป็น
กบฏ ในสมัยอยุธยาจะมีโทษกำหนดไว้ถึงตาย ในพระนครศรีอยุธยา สถานที่ดื่มน้ำคือที่อุโบสถ
วัดพระศรีสรรเพชญ์ สำหรับข้าราชการที่ประจำอยู่ในต่างจังหวัด ไม่สะดวกในการเข้ามาดื่มน้ำ
ที่เมืองหลวงฯ ก็ให้ประกอบพิธีในต่างจังหวัดด้วย โดยทำที่วัดใหญ่ประจำเมืองนั้น ๆ⁴¹ จะเห็น
ได้ว่า การทำพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาก็คือ การนำเอาอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของเทพเจ้า
ทั้งหลาย มาช่วยควบคุมมิให้เจ้านายและขุนนางคิดร้ายต่อพระมหากษัตริย์ได้นั่นเอง โองการที่
อ่านเพื่ออัญเชิญเทพเจ้าและเนื้อหาของการสาบานตนมีปรากฏอยู่ในหนังสือที่จัดว่าเป็นวรรณคดี
ในสมัยอยุธยาได้ชิ้นหนึ่ง ชื่อว่า *โองการแข่งน้ำ* ดังจะยกข้อความบางตอนในโองการแข่งน้ำ มา
ให้เห็นเป็นตัวอย่างดังนี้

“เราผู้บ่ชื่อ ชื่อใครใจคด ขบถเกียจกาย ว้ายกัฟุ่ฟาดฟัน ความแค้นมัดสอก หอกดินเค้
เท้าทก หลกเท้าไปให้มีทันตาย หงายระงมระงม ยมพบาลลากไป ไฟนรกปราบปลิ้น ดินพลง
เขาวางเหนือพิจผู้บ่ชื่อ ชื่อใครใจคด ขบถแก่เจ้า ผู้ผ่านเกล้าอยุธยา สมเด็จพระรามาริบัติ
ศรีสินทรบรมมหาจักรพรรดิศรราชาธิราช ท่านมีอำนาจ มีบุญ คุณอนเนกา อันอาไศรยร่วม แล
อาจรมชั๊ก หักกิ่งฆ่า อาจถอนด้วยฤทธานาภาพ บาปเปียนตนพันธุพวกพ้อง ญาติกามาใส่ไขว้ใจจอด
ทอดใจรัก ชักเกลอสหยา ตนทั้งหลายมาเพื่อทำขบถ ทดโทษแก่เจ้าตนใส่ จงเทพยดาผู้นี้ให้ตาย
ในสามวัน อย่าให้ทันในสามเดือน อย่าให้เคลื่อนในสามปี อย่าให้มีสุขสวัสดิเมื่อใด อย่ากินข้า
เพื่อไฟจนตาย”⁴²

2. พระมหากษัตริย์ได้ทรงกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ เป็นอันมาก เพื่อป้องกันความปลอดภัยของพระองค์ กฎเกณฑ์นี้ เจ้านาย ขุนนาง และประชาชนจะต้องปฏิบัติอย่างเคร่งครัด เมื่อเข้ามาอยู่ในแวดวงที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์ เช่น การเข้าไปในเขตพระราชวัง การเข้าเฝ้า การปฏิบัติตัวเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จประพาส โครผ่าฝืนกฎเหล่านี้ มีโทษรุนแรง ซึ่งส่วนใหญ่เป็นการประหารชีวิต กฎเหล่านี้มีปรากฏอยู่มากมายในกฎหมายตราสามดวงซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มาตราการป้องกันความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ มีดังต่อไปนี้

ในเขตพระราชวัง, จะกำหนดให้มีเจ้าหน้าที่หรือตำรวจ ซึ่งทำหน้าที่เป็นตำรวจองค์กรักตั้งประจำการรักษาความปลอดภัยตามจุดต่าง ๆ อย่างหนาแน่น เจ้าหน้าที่เหล่านี้ มีชื่อเรียกต่าง ๆ กัน เช่น

ตำรวจใน	{	ชาย	พนักงานทหารใน	{	ชาย
		ขวา			ขวา
ชาวกำแพงล้อมวัง	{	ชาย	พนักงานสนม	{	ชาย
		ขวา			ขวา

ผู้ใดจะเข้าไปในพระราชฐาน จะต้องผ่านทหารหรือตำรวจองค์กรักเหล่านี้เข้าไปก่อน ถ้าเจ้าพนักงานปล่อยให้คนแปลกหน้าเข้าไปถึงบริเวณภายในพระราชวัง คือบริเวณสระแก้ว เจ้าพนักงานมีโทษถึงตาย⁴⁴ ขุนนางที่เข้ามาในพระราชฐานจะพกอาวุธมาได้ โครละเมิดจะถูกปลดออกจากตำแหน่ง นายประตูที่มีได้ดูแลเก็บเอาดาบของขุนนางไว้ก็จะถูกโทษหนักถึงเป็นตะพุ่นข้างด้วย⁴⁵

ในการเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ ไม่ว่าจะเจ้านายตั้งแต่ขนาดพระราชโอรสผู้มีตำแหน่งเป็นสมเด็จพระพุทธเจ้า หรือขุนนางยศลดหลั่นกันลงไป จะต้องเข้าเฝ้าตามหมายกำหนดเวลาที่กำหนดไว้ในกฎหมายตราสามดวงไว้ว่า พระราชโอรส พระราชธิดา หรือพระราชนัดดา จะเสด็จเข้าไปในพระราชวังผิดกำหนดเวลาไม่ได้ ให้ตำรวจองค์กรักห้ามปรามสะกิดกันไว้ เจ้าหน้าที่ผู้ใดปล่อยให้เข้าไปมีโทษถึงตาย⁴⁶ สำหรับพวกขุนนางในขณะที่เข้ามาในเขตพระราชฐาน ห้ามพูดจากระซิบสร้างความกัน เพราะอาจเป็นการวางแผนร้ายต่อพระมหากษัตริย์ได้ โครผ่าฝืนมีโทษฐานกบฏ⁴⁷ ในห้องพระโรงที่เข้าเฝ้า ห้ามขุนนางกระซิบกัน โครกระซิบมีโทษถึงตาย⁴⁸ ในที่เข้าเฝ้า ถ้าพระมหากษัตริย์ส่งพระแสงให้เจ้านาย มิให้เจ้านายรับ ทั้งนี้ สันนิษฐานว่า เกรงว่าเจ้านายจะรับไว้แล้วกลับทำร้ายพระมหากษัตริย์ได้ ถ้าเจ้านายรับพระแสงมีโทษหนัก⁴⁹ พระแสงนี้มหาดเล็กถึงจะรับได้ ถ้ารับไม่ทันโทษก็ถึงตายอีกเช่นกัน⁵⁰ ถ้ามหาดเล็กถือพระแสงตามเสด็จต้องถือให้ถูก มิให้ถอดออกจากฝัก ถ้าถวายพระแสงให้แก่พระมหากษัตริย์ ให้ถวายให้ถูกต้องคือให้เอาด้ามมีคมไว้ข้างตัว และส่งด้านสันไปข้างนอก ถ้าถวายผิดไปจากนี้ มีโทษถึงตาย⁵¹

กรมที่มีหน้าที่รักษาความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ที่สำคัญยิ่งกรมหนึ่งคือ กรมล้อมพระราชวัง มีหน้าที่ล้อมรักษาพระราชวังและคุ้มครองพระมหากษัตริย์ กรมนี้จะอยู่ในความดูแลควบคุมของพระมหากษัตริย์โดยตรง พระองค์จะเป็นผู้เลือกสรรขุนนางที่ไว้วางพระทัยให้เข้ามารับราชการในกรมนี้ และจะทรงกระทำอย่างเป็นความลับ บุคคลภายนอกจะไม่ทราบเลยว่า มี

จำนวนขุนนางเท่าใดและใครบ้างที่เป็นขุนนางกรมนี้⁵² ทั้งนี้เพื่อความสะดวกของขุนนางกรมนี้ที่จะคอยสอดส่องดูแลความเป็นไปต่าง ๆ ได้อย่างคล่องตัว และเพื่อความปลอดภัยของพระมหากษัตริย์ในด้านที่ว่า ไม่มีใครทราบจำนวนที่แท้จริงของตำรวจล้อมพระราชวังที่อยู่ในกำมือของพระองค์

เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จออกนอกพระราชฐาน ไม่ว่าจะเป็นการเสด็จประพาสทางบกหรือทางเรือก็ตาม มาตรการป้องกันความปลอดภัยของพระองค์ก็จะต้องกระทำกันอย่างรัดกุมเป็นพิเศษ

ถ้าเสด็จประพาสทางเรือ จะมีเรือของขุนดาบ ขุนเรือ คอยคุ้มกันเป็นลำดับชั้น นอกจากนี้ถ้าเข้ามาจะมีเรือประตู่ เรือตั้ง เรือกัน เรือแฉม อีกที่หนึ่ง ถ้ามีผู้คิดร้ายจะเข้าจู่โจมพระมหากษัตริย์จะต้องผ่านด่านเรือคุ้มกันเหล่านั้นเข้ามา ใครปล่อยให้เรือแปลกหน้าแปลกปลอมไปถึงเรือพระมหากษัตริย์ มีโทษถึงพินคอริบเรือน⁵³ แม้กระทั่งเรือของสมเด็จพระพุทธเจ้า พระราชาโอรส ก็มีให้แล่นฝ่ามาถึงแนวเรือประตู่ ถ้าไม่ฟังก็ข้างด้วยอิฐ ด้วยไม้ หรือพุ่งด้วยหอก ถ้าพระมหากษัตริย์มีพระบรมราชานุญาตให้เข้ามาก็ให้เรือประตู่เป็นผู้รับเข้า อย่าให้สมเด็จพระพุทธเจ้าเข้ามาเอง เมื่อมาถึงแล้ว ให้สมเด็จพระพุทธเจ้านั่งประทับอยู่ที่แคมเรือ และให้ขุนตำรวจนั่งกลางอยู่อีกที่หนึ่ง ถ้ามีเป็นไปตามนี้ ผู้ฝ่าฝืนมีโทษถึงตาย⁵⁴

เจ้าหน้าที่ในเรือประเทียบ (เรือพระที่นั่ง) ห้ามมิให้หยุดเรือกลางทางโดยยังไม่ถึงที่หมาย ใครฝ่าฝืนโทษถึงตาย ถ้าเรือประเทียบเข้าจอดแล้ว ให้เจ้าหน้าที่ทั้งหลายลงน้ำว่ายขึ้นบก มิให้อยู่กับเรือ ใครอยู่กับเรือโทษถึงตาย⁵⁵

ถ้าเรือประเทียบล่ม ให้ชาวเรือว่ายน้ำหนี มิให้อยู่กับเรือ (เพราะเกรงว่าอาจคอยหาโอกาสทำร้ายพระมหากษัตริย์) ถ้าอยู่กับเรือโทษถึงตาย และถ้าชาวเรือเห็นพระมหากษัตริย์ต้องทรงว่ายน้ำอยู่เพราะเรือล่ม ให้ส่ง เส้า หรือ โยนสิ่งที่ใช้เป็นชูชีพได้ เช่น กากหมาก กากมะพร้าว เพื่อให้ทรงเกาะว่ายน้ำเข้าฝั่งได้ ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงรับไว้ไม่ทัน ห้ามมิให้ชาวเรือเข้าดึงหรือยุดพระองค์ (เกรงว่าจะฉวยโอกาสทำร้าย) ใครเข้าไปดึง หรือยุดพระองค์ขึ้นมาเพื่อช่วยให้ทรงพ้นจากการจมน้ำ ผู้นั้นมีโทษถึงตาย ถ้าเรือประเทียบล่ม และมีผู้อื่นเห็น ผู้อื่นช่วยโยนพวกกากหมาก กากพร้าวให้โดยที่เจ้าหน้าที่ชาวเรือเองมิได้โยนให้ จะมีโทษทวีคูณ ตายทั้งโคตร ถ้าเรือประเทียบล่มและชาวเรือโยนกากหมาก กากมะพร้าวให้เข้าไปทางฝั่ง (เกรงว่าจะเป็นการบังคับให้พระมหากษัตริย์ว่ายน้ำไปทางฝั่ง และอาจมีผู้ดักทำร้ายอยู่ที่นั่น) โทษของผู้โยนมีถึงพินคอริบเรือน อนึ่ง ผู้ใดแล่นเรือตัดเรือพระประเทียบโทษถึงตาย

ถ้าพระมหากษัตริย์จะเสด็จประพาส ถ้า พระปรารค์ วิหาร แห่งใดก็ดี ต้องมีการค้นสถานที่ป้องกันผู้แปลกปลอมเข้ามาอย่างละเอียด คือ ให้ขุนดาบเข้าค้นเป็นพวกแรก แล้วให้ตำรวจในค้นอีกที่หนึ่ง ต่อจากนั้นให้เจ้าหน้าที่ที่เรียกว่า นายแวงค้น แล้วก็ถึงเวรเจ้าหน้าที่ที่เรียกกันว่ากันยูปาด ค้น รวมเป็นค้น 4 ครั้งด้วยกัน ต่อจากนั้น จึงเชิญเสด็จได้ เมื่อพระมหากษัตริย์จะเสด็จให้ตำรวจในคุ้มกันสองข้างของพระองค์ ถัดไปอีกชั้นเป็นนายแวง ส่วนพวกขุนตำรวจและขุนดาบระวังรักษาการณ์อยู่ด้านนอก เมื่อเสด็จเข้าวิหารหรืออุโบสถ ให้นายตำรวจในรักษาอยู่บานประตู

ข้างใน นายแวงอยู่บานประตูข้างนอก ขุนดาบอยู่เชิงบันไดหรือเชิงเขา ใครแปลกปลอมไปถึงองค์พระมหากษัตริย์ได้ มีโทษถึงตาย⁵⁶

ผู้ที่พระมหากษัตริย์ทรงหวั่นพระทัยว่าจะเป็นอันตรายต่อพระองค์ได้มากที่สุด คือ เจ้านายและขุนนาง จึงทรงมีมาตรการควบคุมการเคลื่อนไหวของเจ้านายและขุนนางไว้หลายประการ สำหรับเจ้านายนั้นจะเข้าเฝ้ายามวิกาลหรือถ้าเสด็จทางเรือ จะนำเรือเข้ามาใกล้เรือพระที่นั่งมิได้ ตามที่กล่าวแล้วข้างต้น นอกจากนี้ยังห้ามมิให้ขุนนางขึ้นผู้ใหญ่ คักดินา 10000 ถึง 800 ไร่ เข้าไปคบหากับบรรดาพระราชบุตร ราชนัดดา ใครฝ่าฝืน มีโทษถึงตาย⁵⁷ ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์ทรงเกรงว่า ขุนนางอาจเป็นกำลังสนับสนุนให้เจ้านายคิดแย่งชิงราชสมบัติได้ สำหรับขุนนางนั้นในกฎหมายเตียรบาลมีข้อห้ามมิให้ขุนนางผู้ใหญ่ คักดินา 10000 ถึง 1600 ไร่ ไปมาหาสู่กันที่เรือน หรือเจรจากันในที่สังค หรือหนึ่งในศาลลูกขุนและเจรจากันอยู่สองต่อสอง ใครฝ่าฝืนมีโทษถึงพินคอริบเรือน⁵⁸ ขุนนางที่ได้เป็นเจ้าเมือง ก็ห้ามไปมาหาสู่กัน ใครฝ่าฝืนมีโทษถึงตาย เช่นกัน⁵⁹

นอกจากนี้แล้ว ยังมีกฎหมายระบุให้ผู้ที่ทราบเรื่องราวมิดีมีร้ายในทำนองจะมีผู้คิดกบฏ นำความกราบทูลต่อพระมหากษัตริย์ทันที ใครทราบเรื่องแล้วไม่ทำการกราบบังคมทูล มีความผิดฐานอำพรางจะมีโทษตั้งแต่พินคอริบเรือน ตัดปาก และทวนด้วยลาดหนัง⁶⁰ สุดแล้วแต่พระมหากษัตริย์จะทรงเห็นสมควร ถ้าผู้ที่ทราบนั้นเป็นขุนนางมีคักดินาตั้งแต่ 10000 ถึง 800 ไร่ จะถูกลงโทษฐานเป็นกบฏด้วย⁶¹ ข้อบังคับเช่นนี้เอง ก่อให้เกิดผลสิ่งหนึ่งตามมาคือ มีการสอดส่องจับตาดูการกระทำของกันและกันในหมู่ขุนนางและเจ้านาย ผู้ใดเป็นคู่แข่งมีเรื่องบาดหมางกัน ก็แอบใส่ไคล้ว่าอีกฝ่ายเป็นกบฏ โดยทำบัตรสนเท่ห์ขึ้น ถวายขึ้นไปยังพระมหากษัตริย์ เป็นเหตุให้คู่แข่งถูกลงโทษรุนแรงได้ การส่งบัตรสนเท่ห์นี้มีแพร่หลายมาก จนในที่สุดพระมหากษัตริย์ต้องทรงออกกฎหมายห้ามรายงานเรื่องราวเป็นบัตรสนเท่ห์⁶² เพราะอาจทำให้ผู้บริสุทธิ์ถูกลงโทษได้

มาตรการรักษาเสถียรภาพของพระมหากษัตริย์อีกประการหนึ่งก็คือ ทรงกำหนดโทษสำหรับผู้ที่ก่อการกบฏเอาไว้อย่างรุนแรงมาก ผู้ใดถูกจับในฐานะกบฏและมีหลักฐานยืนยัน จะถูกลงโทษให้ตายอย่างทรมาณที่สุด กบฏจะไม่ตายคนเดียว แต่ลูกเมีย พ่อแม่ ญาติพี่น้อง จะถูกประหารชีวิตด้วย เรียกว่า ฆ่ากันทั้งโคตร หรือมิเช่นนั้น ก็ฆ่า 7 ชั่วโคตร ส่วนตัวผู้กบฏนั้นให้ทรมาณจนตายใน 7 วัน ในพระไอยการกบฏศึก มีข้อความระบุถึงวิธีทรมานผู้ที่ต้องโทษฐานกบฏ ตลอดจนโทษอุกฉกรรจ์อื่น ๆ เช่น เฆพระนครและพระราชวัง ฆ่าพ่อ ฆ่าแม่และพระภิกษุสงฆ์ หรือเอาพระพุทธรูปมาทุบตีเหยียบย่ำ ไว้ดังต่อไปนี้

“...ให้ต๋อยศีคะ เลิกออกเสียแล้ว เอาคิมคียบก้อนเหล็กแดงใหญ่ใส่ลง ให้มันสะหมองศีคะ พลุ่่งพูนี่ดั่งม่อเคี้ยวน้ำส้มพระอูม....เพิกหนังสือผมออกเสียแล้ว เอากรวดทรายทราบขัดกระบาน ศีคะชำระให้ขาวเหมือนพรรณศรีสังข์ สถานที่หนึ่งคือให้เอาขอเกี่ยวปากให้อ้าไว้แล้วตามประทีบไว้ปาก ในยหนึ่ง เอาปากสิ่วอันคมนั้นแสะแหวะผ่าปากจนหมวกหูทั้งสองข้าง แล้วเอาขอเกี่ยวให้อ้าปากไว้ให้โลหิตไหลออกเต็มปาก สถานที่หนึ่ง คือ เอาผ้าขุ่มน้ำมันพันให้ทั่วกาย แล้วเอาเพลิงจุด....สถานที่หนึ่งคือ เชือดเนื้อให้^{รู้ง} }อย่าให้ขาดให้เนื่องด้วยหนัง ตั้งแต่ใต้คอลงไปถึงข้อเท้า

ที่ประสูติจากอัครมเหสี รวมทั้งพระอนุชาของพระมหากษัตริย์ เจ้าฟ้ามีอภิสิทธิ์สูงส่ง แต่บรรดาพระโอรสธิดาของเจ้าฟ้าจะได้รับสกุลยศต่อมาเป็นเพียงพระองค์เจ้า และโอรสหรือธิดาของพระองค์เจ้ามีสกุลยศเป็นหม่อมเจ้า ซึ่งมีอภิสิทธิ์ต่าง ๆ ลดหลั่นมาโดยลำดับ โอรสธิดาของหม่อมเจ้าถัดมานั้นไม่ได้รับยศของเจ้านายแต่อย่างใด และไม่มีอภิสิทธิ์ดังเช่นเจ้านาย (ต่อมาในสมัย ร. 4 ถึงได้ทรงกำหนดสกุลยศต่อมาจากหม่อมเจ้าเป็นหม่อมราชวงศ์และหม่อมหลวงโดยลำดับ) ด้วยเหตุนี้ บุคคลที่จะได้รับยกย่องเป็นเจ้านายจึงมีเพียง 3 ชั่วคนเท่านั้น นับจากพระมหากษัตริย์ลงมา วิธีการเช่นนี้จึงเป็นการควบคุมจำนวนเจ้านายมิให้มีมากเกินไป และเป็นวิธีควบคุมอภิสิทธิ์เจ้านายให้มีขอบเขตจำกัดตามชั่วอายุคนด้วย

สำหรับพวกขุนนางนั้น เป็นกลุ่มชนที่มีความสำคัญต่อเสถียรภาพของพระมหากษัตริย์มากเช่นกัน เพราะการบริหารราชการบ้านเมืองต่าง ๆ พระมหากษัตริย์ต้องอาศัยขุนนางช่วยเหลือด้วย บุคคลในกลุ่มนี้จึงมีอำนาจและอิทธิพลไม่น้อย นอกจากนั้น พระมหากษัตริย์ยังมุ่งหวังที่จะใช้พวกขุนนางทนกำลังอำนาจของพวกเจ้านายด้วย แต่พระองค์ก็ต้องระวังมิให้พวกขุนนางมีอำนาจมากเกินไปจนเป็นอันตรายต่อพระมหากษัตริย์ ด้วยเหตุนี้ พระมหากษัตริย์จึงทรงดำเนินนโยบายให้อำนาจขุนนางส่วนหนึ่ง และในเวลาเดียวกันก็มีมาตรการที่คอยควบคุมและรัดรอนอำนาจขุนนางอยู่ในตัว

การให้อำนาจขุนนางก็คือ พระมหากษัตริย์ทรงมอบให้ขุนนางเป็นผู้ควบคุมกรมกองสำคัญ ๆ ที่เป็นหัวใจของการปกครอง เช่น กรมเวียง กรมวัง กรมคลัง กรมนา และให้เป็นผู้ครองหัวเมือง โดยยึดอำนาจนี้มาจากพวกเจ้านาย นอกจากนี้ ขุนนางก็ได้ควบคุมบังคับบัญชาไพร่พลในกรมกองต่าง ๆ ซึ่งขุนนางนั้นเป็นเจ้าสังกัด ไพร่พลเหล่านี้เรียกว่า ไพร่หลวง ซึ่งถือว่าเป็นคนของพระมหากษัตริย์ แต่มอบหมายให้ขุนนางดูแลออกคำสั่ง ขุนนางในหัวเมืองก็ได้ควบคุมกำลังไพร่ในหัวเมืองด้วย แต่ขณะเดียวกัน ก็มีกฎหมายห้ามขุนนางที่เป็นเจ้าเมืองและขุนนางในเมืองหลวงไปมาหาสู่กัน รวมทั้งไม่ให้คบค้ากับพวกเจ้านายด้วย การที่พระมหากษัตริย์ทรงออกกฎหมายให้ผู้รู้เห็นแผนการกบฏต้องรายงานเรื่องนี้ให้พระองค์ทรงทราบ ก็ทำให้มีระบบสอดแนมเกิดขึ้นแพร่หลายในราชสำนัก ขุนนางจะต้องคอยระมัดระวังไม่ทำอะไรให้เป็นทีหวาดระแวงแก่พระมหากษัตริย์ได้ มิเช่นนั้น ภัยอันตรายอย่างใหญ่หลวงจะมาถึงตน

มาตรการสำคัญอีกฝ่ายหนึ่งในการควบคุมอำนาจของขุนนางก็คือ พระมหากษัตริย์ทรงทำให้ฐานะการเป็นขุนนางเป็นสิ่งที่ไม่ถาวร และไม่เป็นตำแหน่งสืบตระกูล ขุนนางนั้น เป็นผู้มิเชื่อสายมาจากสามัญชนนั่นเอง ขุนนางจะเป็นขุนนางได้อยู่ที่การอนุมัติของพระมหากษัตริย์ และพระมหากษัตริย์ก็จะทำให้ขุนนางหลุดพ้นจกยศ ตำแหน่ง และอำนาจของขุนนางได้เช่นกัน ถ้าพระองค์ทรงปรารถนาให้เป็นเช่นนั้น สรุปได้ว่า ความสูงส่งในฐานะของขุนนางนั้นมีใช่สิ่งถาวรแต่อยู่ใต้อำนาจของพระมหากษัตริย์โดยแท้ พระองค์อาจเปลี่ยนแปลงฐานะของขุนนางได้ในชั่วพริบตาถ้าเป็นความปรารถนาของพระองค์ ผู้ใดจะเป็นขุนนางได้ต้องผ่านการถวายตัวต่อพระมหากษัตริย์ และมหากษัตริย์จะทรงพิจารณาปรับบุคคลนั้นไว้ในราชการและสถาปนาให้มียศเป็นขุนนางหรือไม่ขึ้นอยู่กับพระราชดำริของพระองค์ เมื่อทรงรับไว้แล้ว พระมหากษัตริย์จะเป็นผู้เดียวใน

อาณาจักรที่มีอำนาจเสียดยศ ตำแหน่ง หน้าที่ของขุนนางนั้น ๆ ได้ และทรงเป็นผู้เดียวในอาณาจักร เช่นกันที่จะลงโทษประหารชีวิต ถอดถอนขุนนางนั้นออกจากการเป็นขุนนางหรือลดยศ ตำแหน่ง ของขุนนางนั้นลงมา ถ้าขุนนางทำความผิด นอกจากนี้แล้ว ยศและตำแหน่งของขุนนางมิใช่สิ่งที่จะตกทอดไปยังลูกหลานได้ ลูกหลานของขุนนางผู้ใดมิได้เข้าถวายตัว ก็จะมีฐานะเป็นสามัญชน นั้นเอง การที่พระมหากษัตริย์ทรงควบคุมโชคชะตาของขุนนางไว้เช่นนี้ เป็นเหตุให้ขุนนางต้อง คอยปฏิบัติตนให้เป็นที่พอพระทัยของพระมหากษัตริย์อยู่เสมอ

การกานพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยา

แม้พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาจะทรงอยู่ในพระสถานะและมีพระราชอำนาจอันสูงส่ง ดุจเทพเจ้าแต่ก็มีสิ่งสำคัญหลายประการที่มีลักษณะเป็นเครื่องกานอำนาจของพระมหากษัตริย์ มิให้พระองค์ใช้อำนาจเกินขอบเขตได้ สิ่งสำคัญที่ควรตั้งเป็นข้อสังเกตไว้ ณ ที่นี้ ประการหนึ่ง ก็คือ สิ่งที่จะกานหรือควบคุมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์นี้จะได้ผลจริงจึงเพียงใดนั้น ขึ้นอยู่กับพระราชประสงค์ของพระมหากษัตริย์ พระมหากษัตริย์อาจทรงยึดมั่นอยู่ในหลักการ หรือจะทรงละเลยเสียก็ได้ สิ่งที่มีลักษณะเป็นเครื่องกานอำนาจของพระมหากษัตริย์จำแนกได้ดังนี้

1. **หลักทศพิธราชธรรม** หลักธรรมสำหรับพระมหากษัตริย์ซึ่งเป็นแนวทางของพุทธศาสนา รวมทั้งหลักเกณฑ์อื่น ๆ ของธรรมราชา จะช่วยควบคุมการกระทำของพระมหากษัตริย์มิให้ลุแก่ พระราชอำนาจ และใช้พระราชอำนาจสร้างความเดือดร้อนแก่ประชาชน หลักธรรมสำหรับ ธรรมราชามีอย่างไรได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น

2. **ความกลัวการกบฏ** ความกลัวในด้านนี้จะคอยยับยั้งมิให้พระมหากษัตริย์ใช้อำนาจสร้าง ความไม่พอใจแก่พวกเจ้านาย ขุนนางและประชาชน สำหรับประชาชนนั้น ถ้าไม่ถูกข่มเหงอย่าง รุนแรงแล้วก็จะไม่รวมตัวกันต่อต้านอำนาจของรัฐบาล และเรื่องเช่นนี้ ก็ไม่เคยปรากฏในประวัติ ศาสตร์สมัยอยุธยาหรือสมัยอื่นใด บุคคลที่พระมหากษัตริย์ทรงกลัวว่าจะก่อกบฏขึ้นคือพวกเจ้านาย และขุนนาง ทรงทราบดีว่า ถ้าพวกนี้ก่อกบฏขึ้นแล้ว พระองค์จะไม่ได้รับการช่วยเหลือสนับสนุน จากประชาชน เพราะประชาชนจะมุ่งหน้าทำมาหากินโดยมิได้สนใจกับความเป็นไปของรัฐบาล และพระมหากษัตริย์จะทรงเอาพระองค์รอดจากพวกกบฏได้หรือไม่ขึ้นอยู่กับความสามารถของ พระองค์และจำนวนเจ้านายและขุนนางที่จงรักภักดีต่อพระองค์ ด้วยเหตุนี้จึงเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับ พระมหากษัตริย์ที่จะต้องทรงกระทำดีต่อข้าราชการบริพาร ดังเช่น การให้ผลประโยชน์ต่าง ๆ ซึ่ง จะหล่อเลี้ยงจิตใจบริวารของพระองค์

3. **กฎเกณฑ์ต่าง ๆ ที่พระมหากษัตริย์ทรงบัญญัติขึ้นเพื่อควบคุมพระราชอำนาจของพระองค์เอง** พระมหากษัตริย์ในสมัยอยุธยาทรงตระหนักเช่นกันว่า พระอำนาจของพระองค์มีล้นพ้น นอกเหนือกฎหมาย ซึ่งอาจทำให้พระองค์ลุแก่อิสระจิตและทรงทำการอันไม่สมควรขึ้นได้ พระองค์ จึงได้ทรงกำหนดกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ขึ้นป้องกันมิให้พระองค์ใช้พระราชอำนาจได้อย่างอิสระในยาม ที่ทรงอยู่ในโทสะจริตหรือโมหะจริต ดังตัวอย่างดังต่อไปนี้

ในกฎหมายตราสามดวงมีกำหนดไว้ว่า

“อนึ่ง ธรรม (ทรง) พระโอรสแก่ผู้ใด และตรีศเรียกพระแสง อย่าให้เจ้าพนักงานยื่น ถ้า ยื่นโทษถึงตาย”⁶⁴ เหตุที่พระมหากษัตริย์ทรงกำหนดกฎหมายไว้ดังนี้ เนื่องจากทรงหวังเกรงว่า ขณะที่ทรงพิโรธอยู่นั้นอาจจะทรงขาดเหตุผลและอาจทรงทำสิ่งใดที่ไม่สมควรเช่นเอาดาบมาบั่น คอผู้ใดผู้หนึ่งนั้นเสียก็ได้

นอกจากนี้ พระมหากษัตริย์ยังทรงตระหนักว่า ในบางครั้งพระองค์อาจทรงมีพระราช ดำริที่ผิดพลาด ไม่ถูกต้องตามหลักยุติธรรมได้ จึงทรงกำหนดไว้ว่า ให้เจ้านายและขุนนางสามารถทูล ทัดทานพระราชดำริ เช่นนั้นได้ถึง 3 ครั้ง ถ้าพระมหากษัตริย์ยังไม่ทรงยอมฟังเหตุผล อย่าให้ข้าราชการสั่งงานไปตามพระราชโองการก่อน ให้หาโอกาสทูลทัดทานในที่โหลฐานกับพระองค์อีก ครั้งหนึ่ง ถ้ากราบบังคมทูลแล้ว พระมหากษัตริย์ยังทรงยืนยันพระราชดำริเดิม ก็หมายความว่า ทรงมุ่งมั่นที่จะให้ปฏิบัติตามนั้นให้ได้ ก็ให้ข้าราชการปฏิบัติไปตามพระราชโองการ ใครไม่ทำตาม มีโทษ จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงหาทางทัดทานอำนาจของพระองค์เองโดยให้ข้าราชการ ทูลให้พระสติได้ถึง 3 - 4 ครั้ง แต่อำนาจสิทธิขาดก็ยังอยู่ที่พระมหากษัตริย์นั่นเอง ที่จะตัดสิน พระทัยในขั้นสุดท้าย ต่อมาในสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงตราพระไอยการกบฏศึก ข้อความ ตอนหนึ่งระบุว่า ถ้าพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชดำริผิดพลาดไม่ต้องด้วยตัวบทกฎหมาย นอกจาก จะให้บรรดาอัครมหาเสนาบดีผู้ใหญ่เอาชีวิตเข้าแลกด้วยการทูลทัดทานพระองค์ได้ 3 ครั้งแล้ว ถ้าไม่สำเร็จให้พระญาติวงศ์และพระอัครมเหสีบังคมทูลทัดทานในที่โหลฐานได้อีก ถ้าไม่สำเร็จ ให้สมเด็จพระสังฆราชกราบบังคมทูลอีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่สำเร็จในคราวนี้ ก็ต้องปฏิบัติตามพระ ราชโองการ⁶⁵

พระราชภาระหน้าที่ของพระมหากษัตริย์

1. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ดำเนินการปกครอง และ รักษากฎหมาย

แรกเริ่มเดิมทีเมื่อมนุษย์เริ่มรวมตัวกันเป็นกลุ่มเป็นชุมชน มนุษย์มีความต้องการผู้นำเพื่อ ให้ผู้เป็นผู้ใช้อำนาจในการดูแลรักษาความสงบเรียบร้อย แก้ปัญหาการวิวาทบาดหมางกัน ลงโทษผู้ที่ ข่มเหงรังแกผู้อื่น⁶⁶ และออกกฎหมายขึ้นควบคุมการกระทำผิดในชุมชน เมื่อชุมชนเจริญขยาย ตัวเป็นอาณาจักร ความต้องการของประชาชนเช่นนี้ยังมีอยู่ต่อมา ด้วยเหตุนี้ หน้าที่หลักของพระ มหากษัตริย์ในยามสงบ คือ ทรงเป็นผู้นำในการปกครองดูแลความสงบเรียบร้อยในพระราชอาณา จักร ปราบปรามโจรผู้ร้ายมิให้เบียดเบียนประชาชน ป้องกันประชาชนมิให้ถูกข่มเหงจากบรรดา เจ้านายและขุนนางที่มีอำนาจ ดูแลให้มีความยุติธรรมตามแนวทางของกฎหมาย ในสมัยอยุธยาถือ กฎหมายหลัก สำคัญที่สุดคือ*ธรรมศาสตร์* ซึ่งถือกันว่าเป็นกฎหมายอันศักดิ์สิทธิ์ พระมหากษัตริย์มิใช่ ผู้ตราคัมภีร์ธรรมศาสตร์ แต่มีความเชื่อกันว่า คัมภีร์ธรรมศาสตร์นี้ พระ“มะโนสารฤาษี” หรือ มนุสสาร ผู้สืบเชื้อสายมาจากท้าวมหาพรหม เป็นผู้ไปได้มาจากกำแพงจักรวาลในสมัยที่อาชุนของ มนุษย์ได้ “อสงไขย” หนึ่ง พระมะโนสารจึงพยายามจดจำคัมภีร์นั้นจนครบถ้วน และเหาะกลับ มาเขียนคัมภีร์ธรรมศาสตร์ขึ้นไว้เป็นหลักให้พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติในการปกครองประเทศ⁶⁷ คัมภีร์นี้จึงมักเรียกกันว่าคัมภีร์พระมนุสธรรมศาสตร์ ในคัมภีร์ธรรมศาสตร์นี้ได้บัญญัติหลักธรรม สำหรับพระมหากษัตริย์ไว้ ตลอดจนหลักการพิพากษาคดีต่าง ๆ และลักษณะของผู้พิพากษาไว้

ด้วย⁶⁸ สำหรับในอาณาจักรอยุธยา นั้น เมื่อได้รับเอาคัมภีร์ธรรมศาสตร์มาใช้ (ซึ่งเชื่อว่าได้รับมาจากมอญ และมอญได้รับมาจากอินเดียอีกทีหนึ่ง) ก็ถือว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่ดูแลให้การปกครอง การตัดสินใจเป็นไปตามพระธรรมศาสตร์ หรือกล่าวได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่รักษากฎหมายอันศักดิ์สิทธิ์คือธรรมศาสตร์⁶⁹ ด้วยเหตุนี้ จึงทำให้นักวิชาการกฎหมายได้ให้ความเห็นไว้ว่า หน้าที่หลักของพระมหากษัตริย์แต่แรกนั้น คือ ทรงเป็นผู้รักษากฎหมายอันศักดิ์สิทธิ์ แต่มิได้เป็นผู้ออกกฎหมาย

2. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้ตรากฎหมาย

ความจริงแล้ว พระมหากษัตริย์เป็นผู้ตรากฎหมายขึ้นด้วย ทั้งนี้เพราะสถานการณ์ในอาณาจักรอยุธยาย่อมจะต้องแตกต่างไปจากความเป็นไปของอาณาจักรอื่น ๆ เช่น อินเดียหรือมอญแต่โบราณ เมื่อมีกรณีที่มีข้อขัดแย้งในพระธรรมศาสตร์ จึงต้องอาศัยพระราชวินิจฉัยของพระมหากษัตริย์เป็นทางตัดสินและพระราชวินิจฉัยนี้คือกฎหมาย พระราชวินิจฉัยหรือคำตัดสินของพระมหากษัตริย์ ปรากฏในชื่อว่า *พระราชกำหนด* และ *พระราชบัญญัติ* ซึ่งเรียกรวม ๆ กันว่า *ราชศาสตร์*⁷⁰ เพื่อมิให้บทบาทของพระมหากษัตริย์ขัดแย้งกับแนวทางแต่โบราณคือ เป็นผู้รักษากฎหมายมิใช่ผู้ออกกฎหมาย และเพื่อให้พระราชศาสตร์มีอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ พระมหากษัตริย์จึงต้องทรงออกพระราชศาสตร์โดยอิงแอบอยู่กับตัวบทในพระธรรมศาสตร์ ด้วยเหตุนี้ จะเห็นได้ว่า พระราชศาสตร์จะมีอำนาจ มีผลบังคับใช้เป็นกฎหมายได้นั้น มิใช่เพราะถูกตราขึ้นโดยพระมหากษัตริย์ แต่เพราะพระราชศาสตร์นั้น เป็นสาขาที่ปรากฏตัวมาจากพระธรรมศาสตร์อันเป็นกฎหมายศักดิ์สิทธิ์⁷¹ พระมหากษัตริย์รัชกาลต่อมาจะรับพระราชศาสตร์ไว้ใช้สืบมา ก็เพราะหลักเกณฑ์นี้

3. พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้พิพากษาสูงสุด และทรงรับฎีกาจากประชาชน

จากข้อความข้างต้น จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงมีหน้าที่วินิจฉัยคดีที่ผู้พิพากษาไม่สามารถตัดสินได้ ดังนั้น หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ก็คือ ทรงเป็นผู้พิพากษาสูงสุดของอาณาจักร หน้าที่อันนี้เป็นสิ่งสืบทอดมาจากหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในสมัยแรก ๆ ดังเช่น สมัยสุโขทัย เมื่อพระมหากษัตริย์ทรงทำหน้าที่ของพ่อซึ่งคอยดูแลตัดสินข้อพิพาทของประชาชน จากเอกสารสำคัญทางกฎหมายคือ กฎหมายตราสามดวง มีหลักฐานปรากฏอย่างมากมายว่า พระมหากษัตริย์ ทรงทำหน้าที่ผู้พิพากษาสูงสุดเมื่อบรรดาลูกขุนไม่สามารถตัดสินคดีนั้นได้ หรือเมื่อมีปัญหาทำให้ตัดสินคดีล่าช้า หรือประชาชนไม่พอใจคำพิพากษา เพราะเห็นว่าไม่ยุติธรรม บรรดาลูกขุน ขุนนาง หรือประชาชนก็จะนำเรื่องขึ้นกราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงตัดสิน ถ้าเป็นเรื่องที่ประชาชนนำขึ้นร้องเรียน เรียกว่า ฎีกา ดังมีตัวอย่างจากกฎหมายตราสามดวง ดังนี้

ในพระไอยการลักษณะตระลาการ ซึ่งตราขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 มีข้อความตอนหนึ่งระบุว่า ให้เจ้าหน้าที่ในตำแหน่ง “นายมหาดไทย” ตรวจดูความทุกกรมกองปีละ 3 ครั้ง เพื่อดูว่าจะมีความค้างอยู่หรือไม่ ถ้ามีความใดมีปัญหาตัดสินไม่ได้ ให้ประชุมเสนาบดี

จุดสุดมภ์ช่วยกันพิจารณา ก่อน ถ้าไม่สำเร็จจึงให้กราบบังคมทูลให้พระมหากษัตริย์ทรงตัดสิน
ดังนี้

“อนึ่ง ถ้าความนั้นข้องขัด จะพิพากษาบังคับบ้านชายากไซ้ ให้ขุนกาลชุมนุมจุดสุดมภ์ช่วยว่า
ถ้าพิพากษามีได้ ให้เอากราบบังคมทูลพระพุทธรเจ้าอยู่หัวจะตรัสเอง”⁷²

ส่วนเรื่องการรับฎีกาประชาชนนั้น มีหลักฐานปรากฏว่า ราษฎรที่ไม่พอใจการสอบสวน
คดีของตระลาการ สามารถทำหนังสือฎีกาขึ้นกราบทูลพระมหากษัตริย์ได้ และพระมหากษัตริย์
จะทรงพิจารณาหมายให้ข้าราชการที่ทรงไว้พระทัยเป็นผู้สอบสวนตระลาการนั้น ๆ⁷³ ถ้า
ประชาชนมีเรื่องเดือดร้อนประการใด แม้จะทำเรื่องร้องเรียนมุลนายที่บังคับบัญชาแล้ว มุลนาย
มิเอาธุระ ประชาชนสามารถร้องเรียนสูงขึ้นไปยังลูกขุน ณ ศาลา คือพวกเสนาบดีได้ ถ้าลูกขุน ณ
ศาลาไม่รับเอาธุระ ก็ให้ทำฎีกาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระมหากษัตริย์ได้ในที่สุด⁷⁴

ในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ ได้ทรงกำหนดลักษณะฎีกาของราษฎรที่จะนำถวายต่อ
พระมหากษัตริย์โดยตรงหรือจะให้นำไปให้กรมกองต่าง ๆ พิจารณา การคัดเลือกฎีกานี้ให้เป็น
หน้าที่ของสมุหนายก และสมุหกลาโหม สุดแล้วแต่ว่า ฎีกานั้นจะมาจากประชาชนที่เป็นฝ่ายทหาร
หรือพลเรือน สำหรับฎีกาที่สามารถนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายได้ มีดังนี้คือ เรื่อง “...ผู้คิดมิชอบ
แลจกระทำร้ายแก่แผ่นดินให้จลาจลก็ดี แลลักเอาพระราชทรัพย์ของหลวงก็ดี แลบังข้างฆ่าผู้คนไร
นา อากอร์ ซึ่งเป็นหลวงนั้น ไว้เป็นอนาประโยชน์อาตมาก็ดี เบียดบังสารบาญชีไพร่หลวงแล
สังกัดพันไว้ก็ดี แลหนึ่งไปครองเมืองแลรั้งเมือง แลทำข่มเหงกันไซกราษฎรไพร่เมือง ให้แตกฉาน
ชานเซนหนีไปก็ดี อนึ่ง ลูกขุนพิพากษาอรรถคดี แลมี (มิ) เต็มใจในความพิพากษาก็ดี อนึ่งไป
ราชการก็ดี ไปด้วยกิจตนเองก็ดี แลทำรุกรายบาทและทำกันไซกราษฎรทั้งปวงก็ดี....”⁷⁵ ถ้า
ร้องเรียนข้อความดังกล่าวข้างต้น ก็ให้นำทูลเกล้าฯ ถวายได้ แต่ถ้าเป็นความชนิดอื่น ๆ เช่น ความ
มรดก คดีแพ่ง อาญา โดยทั่ว ๆ ไป เป็นต้น ให้ทำเรื่องเสนอกรมกองที่มีหน้าที่พิจารณาคดีนั้น ๆ

อำนาจในการสั่งลงโทษผู้มีความผิด ถึงขั้นประหารชีวิตเป็นสิทธิ์ของพระมหากษัตริย์
แต่เพียงผู้เดียว แต่พระมหากษัตริย์อาจทรงมอบหมายพระราชอำนาจนี้ให้แก่ข้าราชการเพื่อให้
สามารถปฏิบัติหน้าที่ไปได้โดยเรียบร้อยในบางกรณี เช่น มอบให้แก่แม่ทัพในยามสงคราม เป็นต้น

4. ทรงเป็นผู้สนับสนุนศาสนา และศิลปกรรมต่าง ๆ

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งในยามสงบของพระมหากษัตริย์ก็คือ ทรงเป็นองค์อัครศาสนูป
ถัมภกคือ เป็นผู้บำรุงรักษาและปกป้องพุทธศาสนา หน้าที่ในด้านนี้มีอยู่หลายประการ เช่น การ
สร้างวัด ให้ที่ดินแก่วัด จัดสรร “ข้า” หรือทาสให้แก่วัด ทรงแต่งตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ในทางศาสนา-
จักร ตลอดจนทรงเป็นตัวอย่างของผู้ที่อยู่ในศีลธรรมอันดีและสนับสนุนให้ประชาชนอยู่ในศีล
ธรรมอันดีด้วย หน้าที่ในทางศาสนานี้ยังรวมถึงการที่ต้องทรงเป็นประธานในพระราชพิธีต่าง ๆ
ทางศาสนาที่จัดขึ้น เพื่อความผาสุกของประชาชน เช่น พิธีแรกนทวิญ พระราชพิธีอาพาธพินาศ
พระราชพิธีขอฝน

พระมหากษัตริย์ทรงถือเป็นพระราชภารกิจสำคัญของพระองค์ในการส่งเสริมศิลปวัฒนธรรม
ต่าง ๆ เช่น ในด้านช่างต่าง ๆ และด้านวรรณคดี

5. ไนยามศึก พระมหากษัตริย์ทรงเป็นแม่ทัพสูงสุด

ไนยามศึก พระมหากษัตริย์มีหน้าที่เป็นแม่ทัพ นำกำลังออกต่อสู้เพื่อป้องกันอาณาจักร พระมหากษัตริย์ที่มีความสามารถในการรบจะได้รับการยกย่องและเคารพนับถือเป็นอย่างมาก หน้าที่ในด้านนี้ ถือเป็นหน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของพระองค์ ถ้าพระมหากษัตริย์พระองค์ใดทรงบกพร่องในหน้าที่ ก็จะเปิดโอกาสให้มีการกบฏยึดพระราชอำนาจเสียได้ หน้าที่ในด้านการป้องกันข้าศึกนี้ รวมไปถึงการสร้างมาตรการป้องกันบ้านเมือง เช่น สร้างป้อมปราการ สะสมอาวุธ อาหาร เกณฑ์ไพร่พล ตลอดจนหาสัตว์พาหนะในการศึก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ช้าง ปรากฏบ่อยครั้งว่า พระมหากษัตริย์ทรงเสด็จต่อช้างป่าด้วยพระองค์เอง

พระราชกรณียกิจประจำวันของพระมหากษัตริย์

ในกฎหมายเตียรบาลได้กำหนดหมายกำหนดการสำหรับพระมหากษัตริย์ที่ควรจะทำปฏิบัติเป็นประจำวันไว้ดังนี้

“พระราชกรณียกิจ รุ่งแล้ว นาลิกา 1 เสด็จพระที่นั่งมณฑลเบิกวงสนมเฝ้า 2 นาลิกาเสวยน้ำอวยแลยกยา 3 นาลิกา เสด็จหอรพระ เบิกวงสนมตำรวจในหญ่ไทยราชภักดี ตำรวจนอก ตำรวจหัวเมืองเฝ้า 4 นาลิกา เรียกพระภรรยาเสวย เสด็จเข้าพระบันทม 5 นาลิกา ททนาการเบิกใน 7 นาลิกา ประภาษ 8 นาลิกา เบิกที่นั่งลูกเรือหลานเรือ และสนมแก่พระสนมสาว ชแม่เล็กออกเจ้าในออกเจ้านอกและพระกำนัลเฝ้า 9 นาลิกา เบิกนอกท้าวพญาณา 10000 ลงไปถึงนา 800 พิกษา การแผ่นดินตัดสำนวน สิบนาลิกา ประภาษ 11 นาลิกา เสด็จหอรพระ 12 นาลิกา เสด็จพระที่นั่งในตรัสกิจฝ่ายใน

ค่ำแล้วท่อม 1 เบิกนอกพิกษาการศึกษา 2 ท่อม พิกษาการเมือง สามท่อม พิกษาเนื้อคดีโบราณ 4 ท่อม เรียกพระภรรยาเสวย 5 ท่อม เบิกโหรราชบัณฑิตยสนทนธรรม 6 ท่อม เบิกเสภาดนตรี 7 ท่อม เบิกนิยาย 8 ท่อม 9 ท่อม เข้าพระบันทมหาประณมดินมาน”⁷⁶

รายได้และรายจ่ายของพระมหากษัตริย์

ในสมัยอยุธยา ไม่มีการแยกรายได้ของราชการออกจากรายได้ของพระมหากษัตริย์ รายได้ที่มาจกแหล่งต่าง ๆ ในอาณาจักร คือรายได้ของพระมหากษัตริย์ แหล่งรายได้ที่สำคัญได้แก่ *ภาษีอากร* (ซึ่งเก็บจากผลผลิตจากไร่นาและสวน หรือภาษีที่เก็บมาจากประชาชนที่นำสินค้ามาขาย) *ส่วย* (คือสิ่งของที่ประชาชนส่งให้กับรัฐบาลแทนแรงงาน) *ค่าราชการ* (คือเงินที่ไพร่ส่งมาให้แทนแรงงาน) *ค่าธรรมเนียม* ต่าง ๆ เช่น ธรรมเนียมศาล หรือค่าธรรมเนียมในการที่ทางราชการออกหนังสือสำคัญให้ รายได้ที่สำคัญที่สุด คือ รายได้ที่มจากการค้าขายกับต่างประเทศ ซึ่งกระทำโดยการผูกขาดการค้าหลายประเภท และส่งสำเนาหลวงไปค้าขายนอกราชอาณาจักร รายได้สำคัญอีกส่วนหนึ่งมาจากทรัพย์สินที่กวาดต้อนจากการสงคราม นอกจากนี้เครื่องราชบรรณาการเมืองขึ้นก็เป็นส่วนหนึ่งของรายได้ของพระมหากษัตริย์ด้วย พระมหากษัตริย์ทรงมอบให้กรมกองต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องตลอดจนขุนนางตามหัวเมืองเป็นผู้จัดเก็บรายได้ดังกล่าว แล้วรวบรวมส่งมายังคลังหลวง ภายหลังที่ได้หักเก็บส่วนหนึ่งเป็นรายได้ของกรมกองตามพระบรมราชานุญาตแล้ว

ในสมัยอยุธยาตอนกลาง พระมหากษัตริย์ทรงมีรายได้ประมาณ 1,200,000 ลีร์ (100 ชั่ง เท่ากับ 15,000 ลีร์) ต่อมาสมัยสมเด็จพระนารายณ์ทรงมีรายได้ถึง 2,000,000 ลีร์ต่อปี⁷⁷

รายจ่ายของพระมหากษัตริย์ มีอยู่มีใช้น้อย เงินจำนวนหนึ่ง พระมหากษัตริย์จะต้องจ่ายเป็นค่าเบี้ยหวัดแก่เจ้านายและขุนนางเป็นประจำทุกปี นอกจากนี้ ยังทรงจ่ายในการก่อสร้างทั้งหลาย เช่น พระราชวัง กำแพงเมือง ป้อมปราการและซุคคลองเพื่อใช้ในการคมนาคมต่าง ๆ รายจ่ายส่วนสำคัญคือ การสร้างวัด และบำรุงรักษาวัด ทางพุทธศาสนา การทำสงครามไม่ว่าจะเป็นสงครามขยายอำนาจ หรือสงครามป้องกันตัวเองจะต้องใช้จ่ายเงินเป็นจำนวนมาก เช่น การซื้ออาวุธยุทโธปกรณ์ และให้รางวัลแก่แม่ทัพนายกองทั้งหลาย

การจัดระเบียบบริหารราชการ แผ่นดินในส่วนกลางสมัยอยุธยา

การจัดระเบียบบริหารราชการแผ่นดินในส่วนกลาง คือ การจัดระเบียบบริหารราชการในเขตเมืองหลวง คือ กรุงศรีอยุธยา และบริเวณโดยรอบเมืองหลวง ซึ่งเรียกว่า เขตมณฑลราชธานี สาระสำคัญของเนื้อหาในส่วนนี้ก็คือ ลักษณะการจัดแบ่งกรมกองต่าง ๆ ในสมัยอยุธยา กรมกองเหล่านั้นโดยเฉพาะอย่างยิ่งกรมกองที่สำคัญมีหน้าที่อย่างไร และมีการปฏิบัติงานอย่างไร ต่อมา มีการเปลี่ยนแปลงงานของกรมเหล่านี้อย่างไรบ้าง

การจัดแบ่งส่วนราชการในระยะแรกเริ่มของอยุธยา

กรมกองในส่วนกลางในระยะเริ่มแรกของอยุธยาเมื่ออาณาจักรยังขยายตัวไม่มากนัก และการบริหารงานยังไม่สลับซับซ้อนนั้น คงมีจำนวนกรมกองไม่มาก แต่ไม่มีหลักฐานว่ามีเท่าใดแน่⁷⁸ นักวิชาการส่วนใหญ่ มีความเห็นอย่างเดียวกับสมเด็จพระยาจ่างราชานุภาพว่า ในระยะแรกนี้ อยุธยามีกรมสำคัญอยู่ 4 กรมด้วยกัน ซึ่งรวมเรียกว่า *จตุสดมภ์* หรือ หลักทั้ง 4 กรมทั้ง 4 มีหน้าที่ดังต่อไปนี้คือ⁷⁹

1. กรมเวียง หรือ กรมเมือง มีหน้าที่ดูแลรักษาความสงบเรียบร้อยภายในเมืองหลวงและเขตราชธานี ดูแลปราบปรามโจรผู้ร้าย

2. กรมวัง มีหน้าที่ดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตพระราชวัง ซึ่งจะต้องดูแลบรรดาข้าราชการฝ่ายหน้าที่ได้รับราชการอยู่ในพระราชวังและข้าราชการบริหารฝ่ายใน หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่ง คือ เป็นผู้จัดพระราชพิธีต่าง ๆ สำหรับพระมหากษัตริย์ และช่วยแบ่งเบาพระราชภาระของพระมหากษัตริย์ในการตัดสินใจตัดสินใจ ด้วยเหตุนี้ เสนาบดีกรมวังในเวลาต่อมา จึงได้รับพระราชทานทินนามว่า *พระยารรมาธิกรณ์* เสนาบดีกรมวังยังเป็นผู้ได้รับอำนาจแต่งตั้งยกกระบัตรไปประจำตามเมืองต่าง ๆ เพื่อให้เป็นผู้คอยดูแลการตัดสินใจและความประพฤติของเจ้าเมืองทั้งหลาย

3. กรมคลัง มีหน้าที่เก็บรักษาพระราชทรัพย์ของพระมหากษัตริย์ ซึ่งได้มาจากการเก็บส่วย สาอากร ตลอดจนค่าธรรมเนียมต่าง ๆ และรายได้จากการค้าขายกับนานาชาติ

4. กรมนา มีหน้าที่ตรวจตราการทำไร่นาของประชาชน เก็บอากรค่านา รวบรวมส่งให้กรมคลัง เก็บข้าวขึ้นใส่ฉางหลวงไว้ในทางราชการ และออกหนังสือแสดงกรรมสิทธิ์ในที่ดินให้

แก่ประชาชน การออกโฉนดให้นี้ กรมนามีอำนาจออกเพียงโฉนดสำหรับที่นาเท่านั้น สำหรับที่สวน กรมคลังเป็นผู้ออก และที่บ้านกรมเมืองเป็นผู้ออก

การจัดให้มีกรมสำคัญ 4 กรมนี้ สมเด็จพระยาเจ้ากรุงรัตนโกสินทร์ทรงมีความเห็นว่าอยุธยาได้แบบอย่างมาจากเขมร และเขมรได้มาจากอินเดียอีกทีหนึ่ง มีอาณาจักรที่ได้รับวัฒนธรรมอินเดียอื่น ๆ แบ่งกรมสำคัญเป็น 4 กรมเช่นกัน เช่น ในพม่า ชะวา และมลายู⁸⁰ นักประวัติศาสตร์ชาวต่างประเทศให้เหตุผลว่า ที่อาณาจักรทั้งหลายในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และอินเดียแบ่งกรมที่สำคัญออกเป็น 4 กรม เพราะต้องการจัดระเบียบบริหารในเมืองหลวงให้เป็นลักษณะเดียวกับระเบียบของจักรวาล กล่าวคือ จักรวาลมีทิศสำคัญ 4 ทิศ คือ ทิศเหนือ, ใต้, ตะวันออก และตะวันตก แต่ละทิศมีข้าราชการประจำอยู่รวมทั้งหมดสี่ต้น เรียกว่า โลกापल्लะ การจัดให้มีเสนาบดีสำคัญ 4 คน นี้ก็เพื่อให้เป็นตัวแทนของโลกापल्लะทั้ง 4 นั้นเอง การจัดระเบียบในโลกมนุษย์ให้สอดคล้องกับจักรวาลจะนำความรุ่งเรืองมาสู่อาณาจักร ไม่แต่เสนาบดีเท่านั้นที่จัดให้มี 4 คน พระมหากษัตริย์ของพระมหากษัตริย์ก็มี 4 ตำแหน่งด้วย⁸¹ ข้าราชการที่เป็นผู้บังคับบัญชากรมใหญ่ทั้ง 4 นี้ สันนิษฐานว่า จะเป็นพวกขุนนางมียศเป็นขุน ซึ่งเป็นยศสูงสุดของขุนนางในสมัยแรกของอยุธยา จึงปรากฏชื่อเรียกต่อมาว่า ขุนเวียง ขุนวัง ขุนคลัง ขุนนา เป็นต้น

นอกจากกรมสำคัญทั้ง 4 นี้แล้ว ในเมืองหลวงคงจะมีกรมย่อยลดหลั่นลงมาอีก แต่ไม่มีหลักฐานตกทอดมาแน่ชัดว่า เป็นกรมใดบ้าง เมื่อกาลเวลาผ่านไป จำนวนกรมย่อยจะค่อย ๆ เพิ่มขึ้น จนกระทั่งในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ปรากฏว่ามีกรมย่อยเป็นจำนวนหลายสิบกรม กรมกองทั้ง 4 และกรมย่อยอื่น ๆ จะมียานแยกกันทำในยามสงบ แต่เมื่อถึงเวลาสงคราม ข้าราชการทุกกรมกองต้องออกไปรบเหมือนกันหมดถ้าได้รับคำสั่งจากพระมหากษัตริย์ เท่ากับว่าในยามสงคราม ข้าราชการทุกคนต้องทำหน้าที่ทหาร ด้วยเหตุนี้ กรมพระยาตำรวจ จึงทรงมีความเห็นว่า การจัดแบ่งงานของไทยในระยะเวลาแรกนี้ เป็นการจัดแบ่งตามแบบทหารนั่นเอง⁸² กล่าวคือให้ผู้เป็นแม่ทัพมาบังคับบัญชากรมในยามสงบ แต่พอถึงเวลาศึก จะต้องกลับเป็นแม่ทัพ และบรรดาข้าราชการในสังกัดในกรม ก็กลายเป็นไพร่พลในกองทัพนั้น หลักฐานสำหรับความคิดนี้ก็คือ คำว่าเสนาบดี ซึ่งเป็นตำแหน่งผู้บังคับบัญชากรมกองสำคัญ เทียบเท่ากับรัฐมนตรีในปัจจุบันนี้ มีความหมายดั้งเดิมว่า “นายพล”⁸³

นักวิชาการผู้มีชื่อเสียงในยุคหลัง ก็มีความเห็นในทำนองเดียวกันนี้ กล่าวคือ มีความเห็นว่าการจัดตั้งกรมกองนั้นมาจากการจัดการปกครองแบบทหาร ซึ่งมีการจัดประชาชนออกเป็นหมวดหมู่ แต่ละหมวดหมู่อยู่ภายใต้บังคับบัญชาคือมูลนาย หมวดหมู่นี้ ที่ใหญ่ที่สุดคือกรม กรมแบ่งออกเป็นหน่วยย่อยลงไปคือ กอง และกองแบ่งออกเป็นหมู่⁸⁴ เมื่อรัฐบาลจะจัดตั้งหน่วยงานสำหรับบริหารราชการ ก็ได้เลียนแบบการจัดกรมกองของทหาร จึงแบ่งหน่วยราชการเป็นกรมและกองบ้าง และจัดสรรหน้าที่ให้ต่าง ๆ กัน⁸⁵

การแบ่งส่วนราชการในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ

ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ มีการจัดระเบียบการบริหารราชการแผ่นดินเพิ่มเติมมาจากเดิม และเปลี่ยนแปลงจากเดิมอีกเป็นอันมาก จนสามารถกล่าวได้ว่า เป็นการปฏิรูปการปกครอง สาเหตุที่ทำให้สมเด็จพระบรมไตรฯ ทรงทำการปฏิรูปการปกครองนั้น เนื่องมาจากปัจจัยสำคัญ ๆ ดังต่อไปนี้

1. สถานการณ์ในประเทศเปลี่ยนแปลงไปจากสมัยแรก ในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรฯ นี้ อาณาจักรอยุธยาได้ขยายตัวออกไปอย่างมาก คือ ได้ผนวกเอาอาณาจักรสุโขทัยไว้เป็นส่วนหนึ่งของอยุธยาแล้ว อยุธยาจำเป็นต้องหาวิธีการควบคุมและดูดซึมเอาดินแดนของสุโขทัยเข้าไปในอำนาจอยุธยาให้มั่นคง มิฉะนั้นสุโขทัยจะก่อปัญหาแยกตัวออกไป และอาจตกเป็นเขตอิทธิพลของอาณาจักรลานนาซึ่งมีนโยบายขยายอำนาจลงมาทางใต้ได้ สิ่งที่อยุธยาต้องการคือ ระบบการปกครองที่สามารถควบคุมดินแดนโดยรอบอย่างมั่นคงกว่าเก่า

2. เมืองลูกหลวง คือ เมืองสำคัญที่อยู่โดยรอบเมืองหลวง ดังเช่น เมืองสุพรรณบุรี เมืองลพบุรี เมืองปทุมธานี ก่อปัญหาให้กับอยุธยาตลอด เจ้าเมืองเหล่านี้ซึ่งเป็นเจ้านายชั้นสูงได้รวมกำลังเข้ามายึดอำนาจกษัตริย์ที่เมืองหลวงได้บ่อยครั้ง ปัญหาจึงมีว่า ทำอย่างไร อยุธยาจึงจะปลอดภัยจากการคุกคามของเมืองลูกหลวง และสามารถคุมดินแดนโดยรอบอยุธยาได้มั่นคงขึ้น

3. ในระยะก่อนสมัยสมเด็จพระบรมไตรฯ พระมหากษัตริย์แห่งอยุธยาเข้าใจดีต่ออาณาจักรเขมรอยู่หลายครั้งด้วยกัน ดังเช่น ในสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 สมัยขุนหลวงพะงั่วต่อเนื่องกับสมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 และที่สำคัญคือ สมัยสมเด็จพระเจ้าสามพระยา การโจมตีแต่ละครั้ง ไทยได้กวาดต้อนเอาผู้คนซึ่งมีทั้งประชาชน เจ้านาย ขุนนางเขมรเข้ามาเป็นอันมาก ขุนนางเขมรที่กวาดต้อนเข้ามานี้ มีพวกพราหมณ์อยู่ไม่น้อยด้วย การตีเมืองหลวงของเขมรในสมัยเจ้าสามพระยาเป็นเหตุให้พราหมณ์และขุนนางอื่นจากราชสำนักเขมรถูกคุมตัวเข้ามากรุงศรีอยุธยาอีกกระลอกหนึ่ง บุคคลเหล่านี้ได้นำเอาวัฒนธรรมเขมรรวมทั้งด้านการปกครองเข้ามาเผยแพร่ให้แก่ราชสำนักของไทย สมเด็จพระบรมไตรฯ จึงทรงรับเอาวิธีการปกครองของเขมรเข้ามาผสมผสานกับแบบของไทยและจัดระบบรูปการปกครองใหม่ซึ่งจะสนองความต้องการของอาณาจักรในขณะนั้นได้สำเร็จ

หลักการปฏิรูปการปกครองในสมัยพระบรมไตรฯ มีดังต่อไปนี้

1. จัดให้มีการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง (centralization) โดยการยกเลิกฐานะเมืองลูกหลวง และจัดเป็นเขตมณฑลราชธานี ให้เมืองหลวงคอยควบคุมบริเวณส่วนนี้โดยตรง เป็นการขยายอำนาจของเมืองหลวงออกไปอีกชั้นหนึ่ง เพื่อให้คุมดินแดนส่วนนอกดังเช่น อาณาเขตของสุโขทัยได้มั่นคงยิ่งขึ้น (จะกล่าวโดยละเอียดต่อไปในหัวข้อที่ว่าด้วยการปกครองในส่วนภูมิภาค) มาตรการในการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางอีกประการหนึ่งคือ จัดหน่วยงานสำคัญเพิ่มขึ้นอีก 2 หน่วยงาน คือ กรมกลาโหม และมหาดไทย เพื่อให้ควบคุมประชากรที่จัดแบ่งเป็นฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือนได้ทั่วราชอาณาจักร

2. แบ่งแยกงานบริหารราชการแผ่นดินออกเป็น 2 ประเภท คือ ฝ่ายทหารและพลเรือน จัดให้ผู้ควบคุมบังคับบัญชาแต่ละด้าน คือ กลาโหม คุมงานด้านทหารและมหาดไทยคุมงานด้านพลเรือน กรมกองส่วนใหญ่ก็แบ่งออกเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน และขึ้นกับกลาโหมและมหาดไทยตามลำดับ การแบ่งเช่นนี้ นอกจากจะเป็นการจัดสรรงานให้เป็นระเบียบตามลักษณะของงานแล้ว ก็เป็นนโยบายแบ่งแยกอำนาจของขุนนางออกเป็นสองฝ่ายให้ถ่วงดุลย์กันตามหลักถ่วงดุลย์อำนาจ (Balance of power) อีกด้วย ทั้งนี้เพื่อป้องกันมิให้บรรดาข้าราชการสามารถรวมกำลังกันจนเป็นอันตรายต่อราชบัลลังค์ได้⁸⁶

ลักษณะหน้าที่กรมกองต่างๆ ในส่วนกลาง ตั้งแต่สมัยสมเด็จพระบรมไตรฯ เป็นต้นมา

การจัดแบ่งกรมกองในสมัยของพระบรมไตรฯ นี้ ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากการปฏิรูปการปกครองของพระองค์ การศึกษาลักษณะการปกครองในส่วนกลางในยุคนี้ สามารถหารายละเอียดและความแน่นอนได้มากขึ้น ทั้งนี้เนื่องจากมีเอกสารสำคัญตกทอดมาในยุคหลังด้วย เอกสารดังกล่าวคือ พระโอยการตำแหน่งนาพลเรือน พระโอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ซึ่งตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระบรมไตรฯ รวมทั้ง พระธรรมนูญซึ่งในกฎหมายตราสามดวง ระบุว่าตราขึ้นในสมัยสมเด็จพระเอกาทศรถ เนื่องจากสมเด็จพระบรมไตรฯ ทรงจัดแบ่งราชการออกเป็นฝ่ายทหารและพลเรือน จึงทรงตั้งกรมขึ้นใหม่อีก 2 กรม เพื่อรับผิดชอบงานสองด้านนี้ คือ กรมมหาดไทยและกลาโหม กรมใหญ่จึงมีเพิ่มเป็น 6 กรมกองด้วยกัน

กรมกองสำคัญและหน้าที่ของกรมกองนั้น ๆ ในยุคนี้มีดังต่อไปนี้

1. กรมมหาดไทย มีหน้าที่ควบคุมงานด้านพลเรือนทั่วพระราชอาณาจักร ได้แก่การควบคุมกรมที่มีหน้าที่ทางด้านพลเรือน ที่สำคัญก็คือ จตุสดมภ์ทั้ง 4 และกรมย่อยอื่น ๆ ที่ขึ้นกับมหาดไทย การควบคุมจตุสดมภ์นี้รวมถึงการควบคุมจตุสดมภ์ตามหัวเมืองอีกด้วย บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายต้องรับผิดชอบต่อมหาดไทย มหาดไทยมีหน้าที่สำคัญในการควบคุมบัญชีไพร่พลฝ่ายพลเรือนทั่วราชอาณาจักร ซึ่งเป็นการขยายอำนาจของเมืองหลวงออกควบคุมดินแดนต่าง ๆ โดยรอบ⁸⁷ งานของมหาดไทยอีกประการก็คือ มีศาลมหาดไทยทำหน้าที่เป็นศาลอุธรณ์ พิจารณาคดีอุธรณ์ที่มาจากศาลของกรมอื่น ๆ⁸⁸ ในเวลาสงคราม ข้าราชการมหาดไทยก็ต้องเป็นทหารเข้าสู้รบด้วยเช่นกัน

ผู้บังคับบัญชากรมมหาดไทยมีตำแหน่งเป็นสมุหนายก ซึ่งจัดว่าเป็นเอกอัครมหาเสนาบดี มีศักดินา 10000 ไร่ ผู้ได้ตำแหน่งนี้ได้แก่ พวกขุนนางเพราะพระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้ขุนนางเป็นผู้ควบคุมกรมกองสำคัญ ขุนนางที่ได้เป็นสมุหนายก จะได้รับยศและพระราชทินนามเป็น เจ้าพระยาจักรีศรีอริยวงศธร⁸⁹ มีตราประจำกรม คือ ตราพระราชสีห์ พระมหากษัตริย์ทรงมอบหมายให้เจ้าพระยาจักรีใช้ตราราชสีห์นี้สั่งราชการของมหาดไทยได้ ใครขัดขืนคำสั่งจะต้องได้รับโทษ

ตามความเป็นจริงแล้ว อำนาจของสมุหนายกในการควบคุมจตุสดมภ์ในอยุธยาและในหัวเมืองมีอยู่อย่างจำกัดมาก เพราะเสนาบดีประจำจตุสดมภ์ซึ่งมีศักดินา 10000 ไร่เหมือนกัน ต่าง

พยายามบริหารงานในกรมกองของตนอย่างเป็นอิสระจากสมุหนายกและหันไปขึ้นโดยตรงต่อพระมหากษัตริย์ ส่วนจุดศดมภในหัวเมืองก็ขึ้นกับจุดศดมภในอยุธยาอีกทีหนึ่ง งานของสมุหนายกจึงเหลืออยู่ที่การควบคุมบัญชีไพร่พลฝ่ายพลเรือนในความรับผิดชอบของตน และควบคุมกรมย่อยที่ขึ้นกับมหาดไทย ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงมีพระราชวิจารณ์งานของมหาดไทยในระยะนี้ไว้ว่า การที่แบ่งแยกงานออกเป็นฝ่ายพลเรือนโดยให้มหาดไทยเป็นผู้ควบคุมและแบ่งออกเป็นฝ่ายทหารโดยให้กลาโหมเป็นผู้ควบคุมนั้น เมื่อตรวจดูหลักฐานจากพระราชพงศาวดารแล้ว ไม่เห็นว่า อัครมหาเสนาบดีทั้งสองจะมีสิทธิขาดในการทหารและพลเรือนตามที่แบ่งหน้าที่ไว้ไม่ แต่กระทำหน้าที่เหมือนเป็นสมุหบัญชีที่จะรวบรวมจำนวนคนฝ่ายพลเรือนคนหนึ่ง (คือสมุหนายก) และฝ่ายทหารอีกคนหนึ่ง (สมุหกลาโหม) เท่านั้น⁹⁰ ต่อมานับแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 เป็นต้นมา อำนาจของมหาดไทยที่จะรวบรวมบัญชีไพร่พลก็ถูกริรอนไปอีก เนื่องจากได้มีการตั้งกรมสุรัสวดีขึ้น ทำหน้าที่รวบรวมไพร่พลทั่วราชอาณาจักร⁹¹ งานของมหาดไทยจึงลดมาเป็นควบคุมกรมย่อย ๆ ที่ขึ้นกับมหาดไทยเท่านั้น

กรมย่อยในสังกัดของกรมมหาดไทย กรมย่อยในสังกัดมหาดไทยที่ปรากฏหลักฐานมีดังต่อไปนี้

กรมมหาดไทยฝ่ายเหนือ มีขุนนางยศหลวงมหาอำมาตย์ธิบดี⁹² 3000 ไร่ เป็นผู้บังคับบัญชา

กรมมหาดไทยฝ่าย“ทะเลห่าง” มีผู้บังคับบัญชาคือ หลวงจำเอนบดีศรีบริบาล (หรือหลวงจำเอนบดี) ศักดินา 2400 ไร่⁹²

กรมทั้งนี้ มีหน้าที่เกณฑ์คนในหัวเมืองชั้นในและชั้นนอก ที่อยู่ในความรับผิดชอบของมหาดไทย⁹³

กรมมหาดไทยตำรวจภูธร มีหลวงวาสุเทพ ศักดินา 1000 เป็นผู้บังคับบัญชา

กรมมหาดไทยตำรวจภูบาล มีหลวงเพชรเทพ ศักดินา 1000 เป็นผู้บังคับบัญชา⁹⁴

สองกรมหลังนี้ สมเด็จพระยาดำรงฯ ทรงสันนิษฐานว่า มีหน้าที่ตระเวนตรวจตราความเรียบร้อย⁹⁵

นอกจากนี้ ยังมีกรมย่อย เรียกว่า กอง ซึ่งมีหน้าที่เป็นกองช่างอีก คือ กองช่างเลื้อย มีผู้บังคับบัญชาคือหมื่นชำนาญ ศักดินา 200 ไร่ กองช่างก่อ มีผู้บังคับบัญชา คือ หมื่นอิน ศักดินา 200 ไร่ พนักงานหนั มีผู้บังคับบัญชา คือ ขุนสุวรรณวิจิตร ศักดินา 400 ไร่ พนักงานดอกไม้เพลิง แบ่งออกเป็นกรมขวาและกรมซ้าย มีผู้บังคับบัญชาคือ ขุนแก้ว และขุนทองตามลำดับ มีศักดินาคนละ 300 ไร่ พนักงานปีพาทย์ แบ่งออกเป็น กรมขวา มีหมื่นเสนาะภูบาล ศักดินา 400 ไร่ เป็นผู้กำกับ กรมซ้ายมีหมื่นโวหารภิรมย์ ศักดินา 400 ไร่ เป็นผู้กำกับ⁹⁶

ในเวลาต่อมา กรมย่อยที่สังกัดในกรมใหญ่นี้มีจำนวนไม่คงที่ อาจเพิ่มขึ้นได้ตามสถานการณ์ ดังเช่น ถ้ามีเจ้านายสิ้นพระชนม์ กรมของเจ้านายนั้น ซึ่งประกอบด้วยไพร่พลจำนวนหนึ่ง ไพร่พลเหล่านี้จะถกย้ายมาเป็นไพร่หลวง และต้องมาสังกัดกับกรมใหญ่ กรมใหญ่จะมีกรมได้สังกัดเพิ่มขึ้น

ส่วนใหญ่แล้ว จะนำกรมย่อยของเจ้านายที่สิ้นพระชนม์ไปสังกัดไว้กับกรมมหาดไทย หรือไม่ก็ กลาโหม หรือ กรมพระคลัง

2. กรมกลาโหม มีหน้าที่รับผิดชอบงานฝ่ายทหารทั่วราชอาณาจักร คือ ทำการรวบรวม อาวุธยุทโธปกรณ์ เสบียงอาหาร สัตว์พาหนะไว้ใช้ในยามสงคราม รวบรวมกำลังคนและฝึกหัด อาวุธ กลาโหมมีหน้าที่ควบคุมบัญชีไพร่พลที่สังกัดฝ่ายทหารทั่วราชอาณาจักร เพราะฉะนั้น หน่วยงานกลาโหมจะเป็นอีกหน่วยหนึ่งที่น่าเอาอำนาจของเมืองหลวงออกควบคุมทั่วอาณาจักร ตามนโยบายรวบรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง นอกจากนี้กลาโหมยังมีหน้าที่ควบคุมกรมกองย่อยที่ขึ้นกับ กรมกลาโหม และตัดสินใจคดีความของประชาชนในสังกัดของกลาโหมได้แก่ประชาชนที่สังกัดฝ่ายทหาร นั้นเอง ศาลของกลาโหมนี้ ปรากฏชื่อต่อมาว่า ศาลอาญา⁹⁷ ซึ่งในชั้นหลังเมื่อกลาโหมได้ปกครอง หัวเมืองภาคใต้แล้ว ศาลอาญานี้จะเป็นศาลอุทธรณ์สำหรับตัวเมืองที่สังกัดกับกลาโหมในเวลาที่มีศึก ข้าราชการในกลาโหมต้องทำการรบเช่นเดียวกับข้าราชการในกรมกองอื่น ๆ ที่เป็นฝ่ายพลเรือน

ผู้บังคับบัญชากลาโหม คือ ข้าราชการในตำแหน่ง *สมุหกลาโหม* พระมหากษัตริย์จะให้ ขุนนางได้ดำรงตำแหน่งสำคัญนี้ ซึ่งถือว่าเป็นเอกอัครมหาเสนาบดี ขุนนางที่เป็นสมุหกลาโหม จะมียศและราชทินนามว่า *พระยามหาเสนาบดีวิริยภักดี* มีศักดินา 10000 ไร่ มีตราประจำตัวคือ ตราพระคชสีห์ ภายหลังยศของสมุหกลาโหมจะเป็นเจ้าพระยาทั้งสิ้น

ตำแหน่งที่สำคัญอื่น ๆ ในกรมกลาโหมและกรมย่อยในสังกัดของกลาโหม

ข้าราชการและกองย่อยที่อยู่ใต้บังคับบัญชาของสมุหกลาโหมโดยตรงคือ ปลัดทูลฉลอง ซึ่งทำหน้าที่ช่วยเหลือสมุหกลาโหมในด้านต่าง ๆ ถือศักดินา 1000 ไร่ มียศเป็นหลวงเทพอรชุน นอกจากนี้แล้ว มีครูปืนใหญ่ ครูปืนน้อย นายกองเพนียด นายกองตำดิน นายกองรักษาตึกดิน ออกพันนายเวร หน่วยทะเลวงฟันและตระลาการประจำศาล⁹⁸

ข้าราชการที่สังกัดหน่วยงานอื่นของกลาโหม ยังมีอีกคือ ตำแหน่ง *พระธรรมไตรโลก สมุหพระกลาโหม* ถือศักดินา 3000 ไร่⁹⁹ หน่วยงานของพระธรรมไตรโลกนี้ เทียบเท่ากับเป็นกรมย่อยกรมหนึ่ง เพราะมีข้าราชการตำแหน่งปลัดทูลฉลองและข้าราชการที่ลดหลั่นกันลงมาประจำอยู่ หน้าที่ของพระธรรมไตรโลกนี้ นักวิชาการยังมีความคิดเห็นแตกต่างกันอยู่ บางท่านว่า พระธรรมไตรโลกฯ เป็นหัวหน้าฝ่ายทำการรบ¹⁰⁰ บางท่านว่า พระธรรมไตรโลกฯ มีหน้าที่รับผิดชอบ การเกณฑ์ไพร่ในหัวเมืองที่อยู่ชั้นนอก ในเขตของกลาโหม¹⁰¹ (แสดงว่าเป็นตำแหน่งที่ตั้งขึ้นภายหลังที่กลาโหมได้รับผิดชอบดูแลภูมิภาคทางใต้แล้ว)

ตำแหน่งหลวงศรีเสาวราชภักดีสมุหพระกลาโหมฝ่ายพะล้าพัง ถือศักดินา 2400 ไร่ หน่วยงานมีฐานะเทียบเป็นกรมย่อยเหมือนกัน¹⁰² หน้าที่ของสมุหพระกลาโหมฝ่ายพะล้าพังนี้ ก็มีผู้ให้ความเห็นแตกต่างกันไป บางท่านว่า หลวงศรีเสาวราชฯ มีหน้าที่เป็นฝ่ายจัดกำลังรบ¹⁰³ บางท่านว่ามีหน้าที่ควบคุมการเกณฑ์ไพร่หัวเมืองชั้นในภายใต้บังคับบัญชาของกลาโหม

นอกจากนี้มีตำแหน่งแม่ทัพใหญ่ชั้นหนึ่งอีก 2 ตำแหน่ง หน่วยงานของแม่ทัพทั้งสองจัดเป็นกรมย่อยในสังกัดกลาโหม คือ

ตำแหน่งพระยาสิทธิราชเดโช มีศักดินาถึง 10000 ไร่¹⁰⁴ จะเห็นว่าเป็นตำแหน่งที่สำคัญมาก เพราะมีศักดินาเทียบเท่าสมุหกลาโหม ตำแหน่งนี้เรียกกันสั้น ๆ ว่า พระยาเดโช ในเวลาที่มีศึก พระยาเดโชต้องคุมกำลังไปรบ ซึ่งอาจจัดเป็นกองหน้าทางบกก็ได้

ตำแหน่งพระยาสิทธิราชเดโชซ้ายท้ายน้ำ เรียกสั้น ๆ ว่า พระยาท้ายน้ำ มีศักดินา 10000 ไร่ เช่นกัน¹⁰⁵ ชื่อของตำแหน่งนี้ทำให้สันนิษฐานว่า อาจมีหน้าที่รับผิดชอบคุมกำลังทางเรือ คุมย่อยในสังกัดของกลาโหม นอกจากนี้ได้แก่

กรมอาสาซ้าย มี พระพิไชยสงคราม เป็นเจ้ากรม ศักดินา 5000 ไร่¹⁰⁶ ตำแหน่งนี้เป็น ตำแหน่งแม่ทัพชั้นสอง

กรมอาสาขวา มี พระรามกำแหง เป็นเจ้ากรม ศักดินา 5000 ไร่¹⁰⁷ มีหน้าที่เป็นแม่ทัพ ชั้นสองเช่นเดียวกับพระพิไชยสงคราม

กรมเขนทองขวา มีพระพิไชยรณฤทธิ์เป็นเจ้ากรม มีศักดินา 5000 ไร่

กรมเขนทองซ้าย มีพระวิจิตรรงค์ เป็นเจ้ากรม ศักดินา 5000 ไร่

กรมทวนทองขวา มีพระมหาสงครามเป็นเจ้ากรม ศักดินา 1600 ไร่

กรมทวนทองซ้าย มีพระอนุรักษโยธา เป็นเจ้ากรม ศักดินา 1600 ไร่

กรมในสังกัดกลาโหมทั้ง 8 กรม ดังที่กล่าวมานี้ คือ กรมในสังกัดของพระยาสิทธิราชเดโช พระยาท้ายน้ำ ซึ่งมีชื่อเรียกต่อมา กรมอาสาใหญ่ขวาและซ้ายตามลำดับ กรมอาสาซ้าย กรมอาสาขวา ซึ่งเรียกว่าอาสาองซ้าย และอาสาองขวา กรมเขนทองขวา กรมเขนทองซ้าย กรมทวนทองขวา และกรมทวนทองซ้ายนี้ ต่อมาเมื่อมีชื่อเรียกรวม ๆ กันว่า กรมอาสาแปดเหล่า มีหน้าที่เป็นกรมทหาร หม่า คือ ทหารสำหรับรักษาพระนครและพระราชอาณาเขต เมื่อมีศึกต้องออกไปปราบข้าศึก ทุกทิศ ในเวลาสงบ มีหน้าที่จู่ซ่อนล้อมวงรายทาง เวลาที่พระมหากษัตริย์เสด็จออกนอกพระราชวัง ถ้าเสด็จโดยทางเรือ จะต้องแม่ทัพพลเรือกลองนำเสด็จลำหนึ่ง หรือสองลำ แม่ทัพใหญ่สองคน คือ พระยาเดโชและพระยาท้ายน้ำ มีอำนาจแต่งตั้งข้าราชการในยศ พระ หลวง ขุน หมื่น ไปประจำตามด่านต่าง ๆ ตามชายแดน เมื่อมีเหตุการณ์สิ่งใด นายด่านก็จะแจ้งให้แม่ทัพทราบ ภายหลังในเวลาต่อมา จนถึงในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กรมอาสาแปดเหล่านี้อาจลดความสำคัญลงไปเป็นอันมาก อำนาจในการแต่งตั้งนายด่านหัวเมืองก็หมดไป มีราชการส่วนใหญ่อยู่แต่ในเมืองหลวง เช่น การเป็นองครักษ์เวลาพระมหากษัตริย์เสด็จออกนอกพระราชฐาน บางทีก็ทำหน้าที่ ออกจับไพร่ที่หนีราชการ ความสำคัญของอาสาแปดเหล่าหมดไปเพราะศึกสงครามเบาบางไปด้วยในระยะหลัง ในเวลาสงบก็ไม่มีความคิดความชอบอันใด ต่อมาภายหลัง เวลาที่มีศึกก็มีหน้าที่เพียงให้ไปขัดตาทัพซึ่งเป็นหน้าที่ที่ไม่ค่อยได้ผลประโยชน์ จึงไม่มีใครอยากเข้ารับราชการในกรมอาสา 8 เหล่านี้ เมื่อถึงสมัยต้นรัชกาลที่ 5 ก็มีลักษณะเป็นกรมร้างและทรุดโทรม¹⁰⁹

๓. กรมเวียง หรือ กรมเมือง หรือ กรมนครบาล ยังคงมีหน้าที่หลักเหมือนกรมเวียงในระยะแรก แต่มีหน้าที่ใหม่ ๆ เพิ่มเติมอีกเป็นอันมากตามสถานการณ์ กล่าวคือ มีหน้าที่ปราบปรามโจรผู้ร้าย รักษาความสงบ ดูแลเกี่ยวกับเพลิงไหม้ในเขตเมืองหลวง และเขตมณฑลราชธานี¹¹⁰ หน้าที่

สำคัญประการหนึ่ง คือ ทำการพิจารณาคดีความที่เป็นมหันตโทษ ดังเช่น กรณีโจรผู้ร้ายฆ่าฟัน เจ้าทรัพย์¹¹¹ หรือความผิดกรณีฆ่าฟันกันอื่น ๆ ที่มีโทษรุนแรง คดีกบฏ ศาลนครบาลจะพิจารณาคดีแต่ที่เป็นมหันตโทษเท่านั้น ไม่มีคดีแพ่ง อาญาหรือความอุทธรณ์เหมือนศาลอื่น¹¹² เสนาบดีจะเป็นหัวหน้าผู้พิพากษา โจรที่มีโทษรุนแรง ข้าหนีเจ้า ผู้ร้ายฆ่าคนตามหัวเมืองจะต้องถูกส่งมาพิจารณาคดีที่นครบาล หรือเจ้าหน้าที่นครบาลต้องไปติดตามเอาตัวมา¹¹³ ในการรักษาความปลอดภัยให้ประชาชนนี้ เจ้าหน้าที่นครบาลทั้งในเมืองหลวงและหัวเมืองจะต้องจัดกองตระเวนคอยตรวจตราทุกวัน ถ้านครบาลบกพร่องในหน้าที่จะได้รับโทษ¹¹⁴ นอกจากนี้กรมนครบาลยังได้รับมอบหมายให้มีอำนาจเรียกส่วยจากหัวเมืองตามที่กำหนดไว้อีกด้วย เพื่อใช้จ่ายในการโยธา¹¹⁵

เสนาบดีผู้บังคับบัญชานครบาล ได้แก่ขุนนางและจะมียศและราชทินนามว่า *พระยายมราช อินทราชบดี* มีศักดินา 10000 ไร่ ใช้ตราพระยายมราชซึ่งสิงห์เป็นตราประจำตำแหน่ง เหตุที่เสนาบดีกรมนี้ได้รับราชทินนามว่า ยมราช สันนิษฐานว่า เนื่องจากเป็นผู้พิจารณาคดีอุกฉกรรจ์ที่มีโทษถึงตาย ดังที่พระยายมในนรกเป็นผู้พิพากษาโทษผู้ที่ตายแล้ว ต้องตกนรกไปฉะนั้น¹¹⁶

ตำแหน่งข้าราชการในกรมนครบาลและกรมย่อยในสังกัดนครบาล ข้าราชการที่อยู่ใต้บังคับบัญชาโดยตรงของเสนาบดีนครบาลคือ ขุนเพชรป้านีปลัดทูลฉลองถือศักดินา 1000 นอกนั้นมี ตระลาการประจำศาล นครบาล ปลัดตรวจคุก และสรวัดตรวจผู้ร้าย

กรมย่อยที่สังกัดกับนครบาล ได้แก่

กองกระเวนขวา มีหลวงอินทราชบดีศรีราชรองเมือง เป็นผู้บังคับบัญชา มีศักดินา 1000 ไร่

กองกระเวนซ้าย มีขุนเทพลู ศักดินา 1000 ไร่ เป็นเจ้ากรม

กรมกระเวนทั้งซ้ายขวานี้เป็นตำรวจที่มีหน้าที่คอยลาดตระเวนดูความเรียบร้อยในเขตเมืองหลวงและเขตมณฑลราชธานี

4. **กรมวัง หรือ ธรรมเนียม** หน้าที่ของกรมวังยังเป็นลักษณะเดิม แต่มีงานเพิ่มมากขึ้น และได้บังคับบัญชากรมย่อยมากขึ้น กรมวังมีหน้าที่ดูแลความปลอดภัย เรียกร้อยในพระราชวัง ทั้งชั้นในและชั้นนอก คอยตรวจบุคคลที่จะเข้าไปในพระราชวัง จัดการพระราชพิธีต่าง ๆ เป็นผู้บังคับบัญชาข้าราชการสำนักฝ่ายหน้าและฝ่ายใน ตลอดจนมีหน้าที่พิจารณาคดีความของเจ้านาย และข้าราชการบริพารในพระราชวัง ข้าราชการบริพารเหล่านี้เรียกว่าสยบใน (ภายหลังพวกสยบในยังรวมถึงพวกข้าราชการในกรมกองต่าง ๆ อีกเป็นอันมากเช่น กรมคลังวิเสส กรมแสงและช่างสนะ กรมภูษามาลา กรมธรรมการ สังฆการี กรมราชบัณฑิต กรมอาลักษณ์ รวมทั้งข้าพระในอารามด้วย)¹¹⁷ ตลอดจนคดีความของข้าราชการในสังกัดกรมกองทั้งหลายที่ขึ้นกับกรมวังและข้าพระในอารามต่าง ๆ ¹¹⁸ ในระยะหลังนี้เมื่อกรมกองทั้งหลายได้รับหน้าที่พิจารณาคดีประเภทต่าง ๆ ไป งานพิจารณาคดีที่เหลือสำหรับกรมวังก็คือทำหน้าที่พิจารณาคดีที่เกิดขึ้นในหมู่เจ้านายและข้าราชการบริพารในพระราชวังและข้าราชการในกรมของตน กรมวังยังทำหน้าที่แต่งตั้งตำแหน่งสำคัญสำหรับหัวเมืองคือ ตำแหน่งยกกระบัตรมีหน้าที่คอยดูแลการปฏิบัติราชการของคณะกรมการเมือง¹¹⁹ กรมวังยังได้รับมอบหมายให้เก็บส่วยจากหัวเมืองตามที่กำหนดไว้

เสนาบดีผู้บังคับบัญชากรมวัง จะมียศและราชทินนามเป็น*เจ้าพระยาธรรมาธิบดี* ถือศักดินา 10000 ไร่¹²⁰

กรมวังในขณะนี้ ยังมีอำนาจอยู่มาก มีกรมย่อยในสังกัดหลายกรม *กรมย่อยในสังกัดกรมวัง* มีดังต่อไปนี้

ข้าราชการชั้นรองลงมาและอยู่ใต้บังคับบัญชาของเสนาบดีกรมวังโดยตรง ได้แก่ หลวงบำเรอภักดีหลวงรักษมณฑลเชียร พระตำราวจวังซ้าย พระตำราวจวังขวา ปลัดวัง สมุหบัญชี ตระลาการประจำศาลมรดกและศาลแพ่ง และข้าราชการบริพารที่มีหน้าที่เฉพาะอีกเป็นอันมาก

กรมย่อยที่สังกัดกรมวัง ได้แก่¹²¹

กรมชาวที่พระบันทม มีหลวงรัตนากรเป็นเจ้ากรม ศักดินา 1000 ไร่

กรมมณฑลเชียร มีหลวงพิพิทมณฑลเชียร เป็นเจ้ากรม ศักดินา 400 ไร่

กรมมณฑลเชียรวังนอก มีขุนนางร่วมรับผิดชอบ สองคน

คือ พระราชาฤๅษานน ศักดินา 3000 ไร่ และ

พระนนทเสนาเสนา ศักดินา 3000 ไร่

กรมพระอุภิมภทธาน มีขุนราชพิมารเป็นเจ้ากรม ศักดินา 1000 ไร่ กรมนี้มีหน้าที่เกี่ยวกับน้ำสร้างน้ำพระสุคนธ์ เสื้อ ม่าน เบาะ พรหม ต่าง ๆ สำหรับพระมหากษัตริย์

กรมแสงสรรพยุทธพลับพลไชย มีหลวงมหามณฑลเชียรเป็นเจ้ากรม ศักดินา 1000 ไร่ มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับพระแสงอาวุธต่าง ๆ ของพระมหากษัตริย์

กรมฉางข้าวบาตร มีขุนอินอัคนเศวร เป็นเจ้ากรม ถือศักดินา 1600 ไร่ กรมนี้มีหน้าที่เก็บข้าวขึ้นฉางหลวงไว้สำหรับทำบุญให้ทาน¹²²

กรมสวนหลวง มีพระธรรมเสนาเป็นเจ้ากรม ศักดินา 3000 ไร่ ชื่อของกรมนี้ทำให้สันนิษฐานได้ว่า มีหน้าที่ดูแลและพระราชอุทยาน ตลอดจนที่สวนซึ่งถือเป็นของพระมหากษัตริย์

กรมธรรมการ มีพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี ถือศักดินา 10000 ไร่ เป็นเจ้ากรม กรมนี้เป็นกรมสำคัญมีหน้าที่ดูแลความประพฤติของพระสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร และพิจารณาคดีความซึ่งพระสงฆ์เป็นคู่ความอยู่ด้วย เช่น ขมรวาสมีเรื่องวิวาทกับพระสงฆ์ เป็นต้น เจ้ากรมเป็นหัวหน้าผู้พิพากษา พระมหากษัตริย์จะทรงแต่งตั้งตำแหน่งต่าง ๆ ทางพระสงฆ์ เช่น ตำแหน่งพระสังฆราช พระราชาคณะ โดยผ่านกรมธรรมการนี้ กรมธรรมการมีตราเสมอธรรมจักรเป็นตราประจำ¹²³ กรมธรรมการยังมีอำนาจแต่งตั้งกรรมการประจำจังหวัด แต่ต่อมาภายหลัง อำนาจนี้ถูกยกเลิกไป¹²⁴ งานของกรมนี้ถือว่ามีความสำคัญมาก จะเห็นว่าเจ้ากรมมีศักดินาถึง 10000 ไร่ ซึ่งเทียบเท่ากับศักดินาของเสนาบดีทั้งหลาย แต่ต่อมาภายหลังจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ กรมธรรมการค่อย ๆ ลดความสำคัญลงโดยลำดับ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าฯ ทรงให้เหตุผลไว้ว่า อาจเป็นด้วยผู้ที่จะมาเป็นเจ้ากรมธรรมการนี้ ต้องเป็นผู้มีความรู้ดีในทางวัด ซึ่งส่วนมากต้องเป็นผู้ที่เคยบวชเรียนมาเป็นเวลานาน แต่บุคคลเหล่านี้มักจะ “เร่ร่อน ทุ่งม่างม” ไป ไม่สมควรเป็นขุนนางผู้ใหญ่ จึงได้ลดตำแหน่งและศักดินาลง ต่อมาก็ให้เจ้านายเป็นผู้กำกับกรมธรรมการแทนขุนนาง¹²⁵

กรมสังฆการี มีหลวงธรรมรักษา ศักดินา 1000 ไร่ เป็นเจ้ากรม ดูตามชื่อกรมแล้ว ก็คงมีหน้าที่เกี่ยวกับพระสงฆ์เช่นเดียวกับกรมธรรมการ แต่จะมีหน้าที่อย่างไรไม่แน่ชัด อาจเป็นผู้ช่วยกรมธรรมการก็ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าทรงเรียกกรมทั้งสองรวมเป็นกรมเดียวกันว่า กรมธรรมการสังฆการี¹²⁶

กรมจางวางขวา และ กรมจางวางซ้าย มีพระยาอภัยสุระเพลิงและพระยาดำเก็งเป็นเจ้ากรมตามลำดับ มีศักดินา คนละ 1200 ไร่

กรมทั้งสองนี้มีหน้าที่เป็นตำรวจวัง¹²⁷ มีหน้าที่ดูแลรักษาพระราชวังตามขอบเขตต่าง ๆ มิให้มีผู้แปลกปลอมเข้ามาในพระราชวังได้

กรมภูษามาลา มีพระอุไทยธรรม เป็นเจ้ากรม ศักดินา 5000 ไร่ มีหน้าที่รับผิดชอบเกี่ยวกับเครื่องต้นของพระมหากษัตริย์ กรมภูษามาลายังควบคุมกรมย่อย ๆ ลงไปอีกที มีหน้าที่เกี่ยวกับเครื่องทรงของพระมหากษัตริย์โดยเฉพาะอย่างลงไป เช่น กรมแสงหอกดาบ กรมแสงปืนต้น กรมแสงปืนโรงใหญ่ กรมพระคลังทอง กรมช่างสนะ¹²⁸ ต่อมาภายหลังอำนาจของกรมภูษามาลาเสื่อมไป เพราะต่อมาเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งให้เจ้านายไปดำรงตำแหน่งเจ้ากรมย่อยที่ขึ้นกับกรมภูษามาลาเหล่านี้ เจ้านายเหล่านั้นก็บริหารในลักษณะเป็นเอกเทศมากขึ้นกับพระมหากษัตริย์โดยตรงมากกว่า กรมภูษามาลาก็เลยหมดอำนาจไปโดยปริยาย

กรมพระสนมซ้ายและกรมพระสนมขวา มีพระอินทราทิต และพระจันทราทิต เป็นเจ้ากรมตามลำดับ มีศักดินาคนละ 3000 ไร่ สันนิษฐานว่ามีหน้าที่คอยดูแลพระราชสำนักฝ่ายใน ซึ่งรวมทั้งการดูแลความปลอดภัยของพระสนมด้วย คล้ายกับกรมพระสนมทหาร แต่กรมพระสนมทั้งสองนี้จัดอยู่ฝ่ายพลเรือน

5. กรมพระคลังหรือโกษาธิบดี เป็นกรมที่มีงานเพิ่มจากเดิมมาก หน้าที่ดั้งเดิมของกรมพระคลังคือ ดูแลรักษาพระราชทรัพย์ของหลวง ซึ่งได้มาจากการเก็บภาษีอากร ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ค่าปรับ และการค้าขายทั่วราชอาณาจักร ต่อมา กรมพระคลังต้องควบคุมเรื่องการค้าของพระมหากษัตริย์กับต่างประเทศ ซึ่งในขั้นต้นเป็นประเทศในเอเชียด้วยกัน เช่น ประเทศจีน อินเดีย อาหรับ ชวา มลายู ทั้งนี้เพราะกรมพระคลังเป็นผู้ควบคุมเรื่องเงินทองซึ่งจะต้องใช้เป็นทุนในการจัดสำเภาไปค้าขายอยู่แล้ว งานของกรมพระคลังที่ตามมาก็คือ ต้องเป็นผู้ติดต่อรับรองทูตจากต่างประเทศอีกด้วย ต่อมาภายหลัง เมื่อพ่อค้าทางตะวันตกเข้ามาค้าขาย กรมพระคลังก็ต้องติดต่อกับพ่อค้าและทูตที่ส่งมาจากประเทศต่าง ๆ ทางตะวันตกอีก รวมแล้ว ต้องทำหน้าที่ทั้งการคลัง การพาณิชย์ และการต่างประเทศในเวลาเดียวกัน สำหรับด้านการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศนี้มีพนักงานที่ทำหน้าที่นี้เรียกว่า พนักงานเจ้าท่า กรมคลังจึงเป็นผู้ควบคุมพนักงานเจ้าท่าทั้งหมด¹²⁹ ภายหลังเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงดำเนินการให้รัฐบาลผูกขาดการขายสินค้าสำคัญซึ่งเรียกว่าสินค้าต้องห้ามซึ่งส่วนใหญ่ขายให้คนต่างชาติตลอดจนผูกขาดการซื้อสินค้าจากต่างชาติด้วย โดยให้อยู่ในความรับผิดชอบของหน่วยงานหนึ่งที่ชื่อว่า พระคลังสินค้า กรมพระคลังสินค้านี้ยังมีหน้าที่รับส่งของต่าง ๆ เอาไว้ขายให้พ่อค้าต่างชาติ กรมพระคลังก็ต้องควบคุมดูแลพระคลังสินค้านี้อีกโสดหนึ่ง

หน้าที่สำคัญอีกประการหนึ่งของกรมพระคลัง คือ การตัดสินคดีความที่เกี่ยวกับพระราชทรัพย์ของหลวง การยกยอกฎาชำระ การลักลอบเอาสินค้าต้องห้ามไปขาย การวิวาทระหว่างคนไทยกับพ่อค้าต่างชาติ หรือพ่อค้าต่างชาติทั้งหลายมีการวิวาทกันเอง ตราการศาลพระคลังจะเป็นผู้สอบสวน¹³⁰

เสนาบดีผู้บังคับบัญชากรมคลัง จะมียศเป็นเจ้าพระยาธรรมราชเทศชาติอำมาตยานุชิต พิพิทรวงษ์พงษ์ภักตยาธิเบศวร ศรีรัตนราชโกษาธิบดีคือไทยพิริยปรากฏมภาพุ แต่มักจะเรียกกันโดยทั่วไปว่า *เจ้าพระยาโกษาธิบดี* หรือ *เจ้าพระยาพระคลัง* ถือศักดินา 10000 ไร่ มีตราบัวแก้วเป็นตราประจำตำแหน่ง¹³¹

ข้าราชการในสังกัดกรมพระคลังและกรมย่อยในกรมพระคลัง

ข้าราชการที่มีอำนาจเป็นรองจากเสนาบดีคลังคือ ขุนนางในยศ *พระยาศรีพิพัทธ์นະโกษา* (*พระยาศรีพิพัทธ์นักรโกษา*) ศักดินา 3000 ไร่ พระยาศรีพิพัทธ์นักรจะได้เป็นผู้ควบคุมกรมพระคลังสินค้า ซึ่งเป็นกรมที่มีรายได้สูง และมีอิทธิพลมาก เพราะได้คุมการค้ากับต่างประเทศไว้ ภายหลังกรมพระคลังสินค้าจึงบริหารงานเป็นอิสระจากกรมพระคลังฯ ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ เมื่อมีการยกเลิกการผูกขาดการค้าโดยรัฐบาลแล้ว กรมพระคลังสินค้าก็ได้รับมอบหมายให้เก็บภาษีอากรใหม่ ๆ รวมทั้งภาษีที่เก็บจากคนจีนด้วย¹³² จึงทำให้มีรายได้สูงอยู่ต่อมาจนถึงสมัยปฏิรูปการปกครองในสมัยรัชกาลที่ 5

ข้าราชการที่มีฐานะลดหลั่นลงมาอีกคือ *พระพิพัทธ์โกษาราชปลัดทูตฉลอง* ทำหน้าที่เป็นปลัดกรมพระคลัง ถือศักดินา 1000 ไร่¹³³ และมีข้าราชการในยศต่าง ๆ อยู่ได้บังคับบัญชาของปลัดทูตฉลองอีกเป็นอันมาก

กรมย่อยในสังกัดกรมพระคลังได้แก่

กรมท่าขวาซึ่งมี*พระจุฬาราชมนตรี* ถือศักดินา 1400 ไร่ เป็นเจ้ากรม มีหน้าที่ทำการติดต่อกับพ่อค้าอินเดีย ชะวา มลายู ญวน และต่อมากับพ่อค้าอังกฤษ รวมทั้งตัดสินคดีความเกี่ยวกับพ่อค้าชาติต่าง ๆ ดังกล่าว ข้าราชการส่วนใหญ่ในกรมนี้เป็นล้าม¹³⁴

กรมท่าซ้ายมี*หลวงไขฎีกราชเศรษฐี* ถือศักดินา 1400 ไร่ เป็นเจ้ากรม มีหน้าที่ติดต่อกับพ่อค้าจีนและพ่อค้าดัช ด้วยเหตุนี้ ตำแหน่งข้าราชการในกรมท่าซ้ายจึงมีหลายตำแหน่งที่ใช้ชื่อภาษาจีน เพราะเป็นตำแหน่งที่เกี่ยวข้องกับหน้าที่ต่าง ๆ บนสำเภาดินเรือที่ไทยนำแบบอย่างมาจากจีนมาใช้และยังคงใช้ลูกเรือเป็นคนจีนอีกด้วย ตัวอย่างตำแหน่งดังกล่าวได้แก่¹³⁵

จันจู้	นายสำเภา		ศักดิ์นา	400 ไร่		
ตันหน	ดูทาง	{	สำเภา	ใหญ่	ศักดิ์นา	200 ไร่
ล้าต้า	บัญชีใหญ่					
ปันจู้	ซ่อมแปลงสำเภา				ศักดิ์นา	80 ไร่
ไต้กั้ง	{	ซ้าย	นายท้าย		ศักดิ์นา	80 ไร่

ชินเตงเถา {	ชาย	บัญชีกลาง	ศักดิ์นา 50 ไร่
	ขวา		
อาบัน	กระโดงกลาง		ศักดิ์นา 50 ไร่
จงกว่า	ใช้คนทั้งนั้น		ศักดิ์นา 50 ไร่
เด็กข้อ	ได้วาระวางบันทุก		ศักดิ์นา 50 ไร่
อากิ่ง	ข้างไม้สำเภา		ศักดิ์นา 50 ไร่

๘. **กรมนา หรือ เกษตรวิธีการ** กรมนามีหน้าที่ตรวจและส่งเสริมการทำนาของประชาชน เช่น ชักจูงประชาชนให้เริ่มลงมือทำนาเมื่อถึงเวลาสมควร โดยจัดพิธีจรดพระนังคัลขึ้น และช่วยในด้านการชลประทาน เช่น วิดน้ำเข้านา ขุดคลองระบายน้ำ ฯลฯ หน้าที่สำคัญอื่น ๆ คือ เก็บอากรค่านา ออกโฉนดที่นา จัดซื้อข้าวขึ้นฉางหลวง ตัดสินคดีพิพาทเกี่ยวกับที่นา ผลิตผลในนา และโคกระบือ¹³⁶

เสนาบดีกรมนา จะเป็นขุนนางยศพระยาพลเทพราชเสนา มีศักดิ์นา 10000 ไร่ มีตราประจำตำแหน่งถึง 9 ดวงด้วยกัน ซึ่งจะใช้ในวาระต่าง ๆ กัน เช่น

ตราพิฆาตธิดอดอกจงกลนี้ สำหรับใช้เมื่อแต่งตั้งข้าราชการประจำกรมนาในหัวเมืองต่าง ๆ ใช้จ่าย ให้นำให้แก่บุคคลซึ่งได้รับพระราชทานนาจากพระมหากษัตริย์ และให้เรียกคู่ความที่วิวาทกันด้วยเรื่องนามาทำการพิจารณาคดี

ตราพระพิรุณขึ้นนาค ใช้เมื่อไปทำการวิดน้ำเข้านา หรือขุดบึงไขน้ำ

ตราพระโพสภยีนบนแทน ใช้เมื่อมีการพระราชทานที่ดินให้กับวัด (พระราชทานที่กัลปนา)

ตราเทวดาถือเส้นเชือกยีนบนแทน ใช้สำหรับไปรังวัดที่นา สำรวจที่นาที่วิวาทกัน และใช้เมื่อพระมหากษัตริย์จะพระราชทานที่นาให้แก่ผู้มีความชอบ

ตราพร้าหมันทรงเครื่องแบกโต ใช้สำหรับการหักร้างถางพง

ตราเทวดานั่งบุษบก ใช้สำหรับเก็บอากรค่านา

ตราพระกาลขึ้นนาค ใช้สำหรับไปประหารชีวิตข้าราชการกรมนาตามหัวเมือง

ตราเทวดาถือไม้ปะกุก ใช้สำหรับไป

“เอา โค
กระบือ จ่ายหญ้า”

ตราดอกจงกลนี้ ใช้ปิดประจำปากบอก¹³⁷

ข้าราชการในสังกัดกรมนาและกรมย่อยที่ขึ้นกับกรมนา

ข้าราชการที่ความสำคัญรองลงมาจากเสนาบดีกรมนา เชื่อว่า จะเป็นหลวงพิพิทสาส์ ซึ่งเป็นเจ้าของฉาง มีศักดิ์นา 1400 ไร่ ลำดับถัดไปคือ หลวงประชาชีพราช ซึ่งทำหน้าที่เป็นปลัดทูลฉลอง มีศักดิ์นา 1000 ไร่ นอกจากนี้แล้วข้าราชการกรมนา ยังมีอีกหลายตำแหน่ง ซึ่งมีหน้าที่ต่าง ๆ กัน เช่น ตระลาการประจำศาลกรมนา สมุหบัญชี พนักงานจ่ายข้าวเปลือก พนักงานเขียนกฎหมาย ฯลฯ¹³⁸

นอกจากกรมใหญ่แล้ว ทั้ง 6 กรมกองดั่งที่กล่าวข้างต้น ในส่วนกลางนี้ ยังมีกรมย่อย อยู่อีกหลายสิบกรม กรมเหล่านี้ในสมัยของสมเด็จพระบรมไตรฯ สามารถจัดแบ่งว่าเป็นกรมฝ่าย พลเรือน หรือฝ่ายทหารได้อยู่ บางกรมอาจอยู่ใต้การควบคุมของพระมหากษัตริย์ บางกรมพระ มหากษัตริย์ก็ทรงจัดแบ่งให้อยู่ได้บังคับบัญชาของกรมใหญ่ทั้ง 6 แต่ในทางปฏิบัติจริง ๆ แล้ว ปรากฏ ว่า กรมย่อยเหล่านี้ หลายกรมทีเดียว โดยเฉพาะกรมที่มีเจ้านายเป็นเจ้ากรม มักจะบริหารงานใน ลักษณะเป็นอิสระจากกรมใหญ่ และถือตัวว่าขึ้นกับพระมหากษัตริย์โดยตรง กรมย่อย ๆ ที่สำคัญ มี ดังต่อไปนี้

กรมที่จัดว่าอยู่ฝ่ายพลเรือน มีที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. กรมสุรัสวดี หรือเรียกสั้น ๆ ว่า สัตติ กรมนี้สันนิษฐานว่าขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์ สมเด็จพระยามหาราชทรงมีความเห็นว่ากรมสุรัสวดีเริ่มตั้งขึ้นในรัชสมัยของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2031-พ.ศ. 2072)¹³⁹ เพราะมีปรากฏหลักฐานในพงศาวดารของไทยดังนี้

“ศักราช 880 ขาลศก (พ.ศ. 2061) ครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีสร้างพระศรีสรรเพชญ์ เสวยราชสมบัติ แรกตำราพิชัยสงคราม และแรกทำสารบาญชี พระราชสัมฤทธิ์ทุกเมือง”¹⁴⁰

การแรกทำสารบาญชีนี้ สันนิษฐานว่า เป็นการแรกจัดตั้งกรมสุรัสวดีซึ่งมีหน้าที่ทำและ เก็บรักษาสารบาญชีซึ่งแสดงจำนวนไพร่พลทั่วราชอาณาจักรนั่นเอง

กรมสุรัสวดีมีหน้าที่รวบรวมและเก็บรักษาบัญชีไพร่หรือเลข (คือสามัญชน) ทั่วไปทั้งฝ่าย ทหารและพลเรือนที่สังกัดกับเจ้านายและขุนนางซึ่งเป็นมูลนายทั้งหลาย บัญชีนี้เรียกว่าบัญชีหางว่าว ทั้งนี้จะได้ทราบว่าอาณาจักรมีกำลังไพร่พลทั้งสิ้นเท่าใด โดยกรมสุรัสวดีจะส่งเจ้าหน้าที่ออกไป ควบคุมให้มีการขึ้นทะเบียนไพร่พลให้ถูกต้อง หน้าที่นี้กรมกลาโหมและมหาดไทยเคยทำมาก่อน ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรฯ โดยกลาโหมเป็นผู้จัดทำบัญชีไพร่ฝ่ายทหารและมหาดไทยทำบัญชี ไพร่ฝ่ายพลเรือน แต่กรมทั้งสองคงทำงานด้านนี้ไม่เต็มที่ เพราะมีงานอื่น ๆ ทำอยู่แล้ว สมเด็จพระ รามาธิบดีที่ 2 จึงทรงตั้งกรมสุรัสวดีให้ทำหน้าที่นี้โดยเฉพาะ¹⁴¹ กรมสุรัสวดียังมีหน้าที่ดู แลว่า มีการแจกจ่ายกำลังไพร่หลวงไปตามกรมกองต่าง ๆ อย่างเหมาะสมและเรียกกำลังไพร่จาก มูลนายเจ้าสังกัดในเวลาเกิดความจำเป็น นอกจากนี้หน้าที่ของสุรัสวดีที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ เป็นผู้พิจารณาคดีเกี่ยวกับการขึ้นสังกัดของไพร่ ไพร่หลบหนีสาน หลบหนีการขึ้นทะเบียน กรม สุรัสวดียังมีอำนาจแต่งตั้งสัตติประจำหัวเมืองต่าง ๆ ด้วย¹⁴²

ภายหลังเมื่อมีการให้ไพร่จ่ายค่าแรงงานของตนเป็นเงิน โดยส่งเงินมาแทนตัว กรมสุรัสวดีมี หน้าที่เก็บเงินแทนแรงงานนี้ซึ่งเรียกว่า เงินราชการ¹⁴³

เจ้ากรมสุรัสวดีมียศและราชทินนามว่า พระราชสุภาวดี ถือศักดินา 5000 ไร่ มีตราพระ สุภาวดีถือสมุคเป็นตราประจำตำแหน่ง¹⁴⁴

กรมสุรัสวดียังมีกรมย่อยลงไปอีกอยู่ในสังกัด คือ

สำนักงานใหญ่ของสุรัสวดี ที่อยู่ในเมืองหลวง เรียกว่า สุรัสวดีกลาง มีพระราชสุภาวดี เป็นผู้ควบคุมโดยตรง สุรัสวดีกลาง มีหน้าที่ควบคุมดูแลบัญชีไพร่พล ควบคุมการขึ้นทะเบียน

ไพร่พลและตัดสินคดีเกี่ยวกับไพร่พลในเขตเมืองหลวงและเขตมณฑลราชธานี และเป็นผู้แต่งตั้ง
สัสดีกลางไปประจำตามหัวเมือง มีอำนาจเรียกเกณฑ์ไพร่และเก็บส่วยในส่วนกลาง¹⁴⁵

กรมสุรัสวดีซ้าย มีหน้าที่ดูแลการขึ้นทะเบียนไพร่พลและตัดสินคดีไพร่ และในเขตหัวเมือง
ภาคใต้¹⁴⁶ แต่งตั้งขุนสัสดีประจำหัวเมืองทางภาคใต้ ซึ่งเรียกว่าเป็นหัวเมืองฝ่ายซ้าย เรียกเกณฑ์
ไพร่และเก็บส่วยจากไพร่ในภาคใต้ กรมสุรัสวดีซ้ายอยู่ในความควบคุมของพระเทพาธิบดีศรีเทพนราย
ถือศักดินา 3000 ไร่¹⁴⁷

กรมสุรัสวดีขวา มีหน้าที่เช่นเดียวกับสุรัสวดีซ้าย แต่ขอบเขตของสุรัสวดีขวาอยู่ในเมือง
ภาคเหนือ ซึ่งเรียกเมืองฝ่ายขวา สุรัสวดีขวาอยู่ในความควบคุมของ พระศรีสุเรนทราธิบดี ถือ
ศักดินา 3000 ไร่¹⁴⁸

ในตอนปลายสมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ อำนาจหน้าที่ของกรมสุรัสวดีถูกริรอนไป
มากจนกลายเป็นกรมที่ไม่สำคัญไป ทั้งนี้เพราะเนื่องมาจากในสมัยอยุธยาตอนปลาย มีการจัด
แบ่งหน้าที่ของเสนาบดีกันใหม่ โดยให้สมุหนายก คุมกิจการทหารและพลเรือนในหัวเมืองฝ่าย
เหนือ สมุหกลาโหมคุมหัวเมืองภาคใต้ทั้งทหารและพลเรือน และเสนาบดีคลังคุมหัวเมืองภาค
ตะวันออก อำนาจของสุรัสวดีที่จะคุมบัญชีไพร่พลทั่วราชอาณาจักรจึงถูกบั่นทอนไป เพราะ
สมุหกลาโหม สมุหนายก และเจ้าพระยาพระคลังต้องการเป็นผู้ควบคุมไพร่พลเอง¹⁴⁹

2. กรมสรรพากรใน และกรมสรรพากรนอก

กรมสรรพากรใน มีหน้าที่เก็บอากรสวน เจ้ากรมมีศเป็นหลวงมงคลรัตนราช ถือศักดินา
2400 ไร่¹⁵⁰

กรมสรรพากรนอก มีหน้าที่เก็บอากรขนอน (จังกอบ คือ ภาษีผ่านด่านที่เก็บจากประชาชน
ที่นำของมาขาย) อากรตลาด และอากรน้ำ (คืออากรจับปลา) กรมสรรพากรนอกมี หลวงอินทร
มนตรีศรีจันทร์กุมารเป็นเจ้ากรม ถือศักดินา 2400 ไร่¹⁵¹

กรมสรรพากรทั้งสองนี้ขึ้นอยู่กับพระมหากษัตริย์และต่อมาถือว่า ข้าราชการทั้งสองกรม
นี้เป็นสมในด้วย

3. กรมช่าง หรือ กรมคชบาล มีหน้าที่สะสมและฝึกหัดช่างศึกไว้ใช้ในยามสงคราม และ
เข้ารับในกองทัพช่าง หน้าที่ของกรมนี้ เป็นหน้าที่ทางฝ่ายทหาร แต่ถูกจัดมาอยู่ในกรมฝ่ายพลเรือน
รัชกาลที่ 5 ทรงสันนิษฐานว่า อาจเป็นเพราะพระราโชบายถ่วงดุลย์อำนาจของพระมหากษัตริย์
ในสมัยอยุธยา เพื่อจะกันมิให้ฝ่ายทหารมีอำนาจมากเกินไป¹⁵²

กรมช่างเป็นกรมใหญ่ มีความสำคัญมากในสมัยอยุธยา มีข้าราชการสังกัดด้วยมากมาย
กรมช่างแบ่งสาขางานออกเป็น 2 สาขาใหญ่ คือ **กรมพระคชบาลขวา** ซึ่งอยู่ในความควบคุมของ
พระเพทราชา ถือศักดินา 5000 ไร่ และ **กรมคชบาลซ้าย** อยู่ในความควบคุมของ**พระสุรินทรราชา**
ศักดินา 5000 ไร่เช่นกัน ส่วนใหญ่ผู้บังคับบัญชากรมช่างนี้ มักจะได้แก่ผู้มีเชื้อสายเจ้านาย¹⁵³ กรม
ช่างยังมีกรมย่อยอยู่ในสังกัดอีก เช่น กรมเชือกซ้าย กรมเชือกขวา กรมหมอ (ช่าง) กรมโขลงขวา
และซ้าย เป็นต้น¹⁵⁴ กรมช่างจะค่อย ๆ หมดความสำคัญไปเมื่อการศึกษาเริ่มเบาบางลง

กรมม้าหรือกรมอัครราช อยู่ภายใต้การควบคุมของพระยาศรีสุริยพาหะ คักคตินา 3000 ไร่ มีหน้าที่เกี่ยวกับม้าเช่นเดียวกับที่กรมช้างทำในด้านช้าง จะเห็นว่า ไทยให้ความสำคัญแก่ม้าในการรบน้อยกว่าช้าง เพราะข้าราชการกรมม้ามี่คักคินาค่ากว่ากรมช้าง และในภายหลัง ยังรวมเอากรมม้าไปขึ้นกับกรมช้างด้วย จึงเรียกควบกันไปว่า กรมช้าง กรมม้า¹⁵⁵ กรมม้ามี่แบ่งออกเป็นกรมอัครราชซ้าย กรมอัครราชขวาเช่นกัน¹⁵⁶

4. **กรมล้อมพระราชวัง** มีหน้าที่รักษาความปลอดภัยในเขตพระราชวังชั้นนอก รักษาป้องกันกำแพงพระราชวัง เป็นพนักงานยิงปืนร่ง ยิงปืนไฟไหม้ และยิงปืนสัญญาณเพื่อขับไล่ภูตผีไปจากเมืองในวันขึ้นปีใหม่¹⁵⁷ หน้าที่ของกรมล้อมพระราชวังจึงมีลักษณะเป็นงานด้านทหารส่วนใหญ่ แต่กรมนี้ก็ถูกจัดอยู่ในฝ่ายพลเรือน ข้าราชการในกรมนี้ไม่ต้องไปราชการทัพ เพราะมีหน้าที่ดูแลรักษาพระราชวังเท่านั้น นอกจากนี้ในเวลาต่อมา การล้อมพระราชวังยังได้รับมอบหมายให้พิจารณาคดีมรดกด้วย โดยจัดตั้งศาลมรดกขึ้นในกรมล้อมพระราชวัง เหตุที่เป็นเช่นนี้ ก็เพราะจะให้กรมล้อมพระราชวังได้มีทางหารายได้จากค่าธรรมเนียมศาลบ้าง ข้าราชการในกรมนี้ไม่ต้องไปราชการทัพ เพราะมีหน้าที่ดูแลรักษาพระราชวังไว้ตลอด เจ้าหน้าที่ชั้นผู้น้อยประเภทไพร่พลในกองนี้ เป็นไพร่หลวงเรียกว่า ไพร่หลวงล้อมวัง ถือว่าเป็นไพร่ส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ และเป็นที่ใช้วางพระราชฤทัยมากจำนวนของไพร่หลวงล้อมวังจะเก็บเป็นความลับคนภายนอกกรมจะไม่ทราบเลย ในเวลาตั้งแต่สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีเป็นต้นมา เมื่อมีการสักข้อมือไพร่เพื่อป้องกันไพร่หลบหนีหรือหลีกเลี่ยงการขึ้นทะเบียนไพร่หลวงล้อมวังก็จะถูกสักด้วย แต่ไม่สักที่ข้อมือเหมือนไพร่อื่น ๆ ไพร่ของกรมล้อมพระราชวังจะถูกสักที่รักแร้¹⁵⁸ ทั้งนี้เป็นเพราะไม่ต้องการให้เห็นเด่นชัด เพราะจำนวนไพร่หลวงล้อมวังยังคงเป็นความลับอยู่

ผู้บังคับบัญชากรมล้อมพระราชวัง คือ พระเพชรพิชัย ถือคักคตินา 5000 ไร่ กรมล้อมพระราชวังมีกรมย่อยอยู่ในสังกัด คือ

การเขื่อนเพชรล้อมพระราชวัง หรือเรียกว่ากรมขัว อยู่ใต้การบังคับบัญชาของพระพิเศษสงคราม คักคตินา 1600 ไร่

กรมเขื่อนขันล้อมพระราชวัง หรือ กรมซ้าย อยู่ใต้บังคับบัญชาของ หลวงรามพิไชย ถือคักคตินา 1600 ไร่¹⁵⁹

กรมล้อมพระราชวังนี้ สันนิษฐานว่า ขึ้นสังกัดกับพระมหากษัตริย์

5. **กรมแพทย์** มีหน้าที่ถวายการรักษาโรคภัยไข้เจ็บแก่พระมหากษัตริย์ ตลอดจนให้การรักษาแก่ข้าราชการสำนักทั้งปวง มีหน้าที่ประกอบยาขึ้นใช้ นอกจากนี้ ยังมีหน้าที่พิจารณาคดีที่เกี่ยวข้องกับการลอบวางยาพิษโดยจัดตั้งศาลพิเศษขึ้น

สันนิษฐานว่า ในเวลาต่อมากรมแพทย์ถูกนำไปขึ้นสังกัดไว้กับกรมล้อมพระราชวัง¹⁶⁰

ผู้บังคับบัญชากรมแพทย์ มีตำแหน่งเป็นจางวาง คือ **พระยาแพทย์พงษาวิสุทธาธิบดี** ใต้ควบคุมหน่วยงานสำคัญเรียกว่า กรมแพทยาโรงพระโอสถ ซึ่งสันนิษฐานว่ามีหน้าที่ประกอบยาจางวางนี้ถือคักคตินา 2000 ไร่